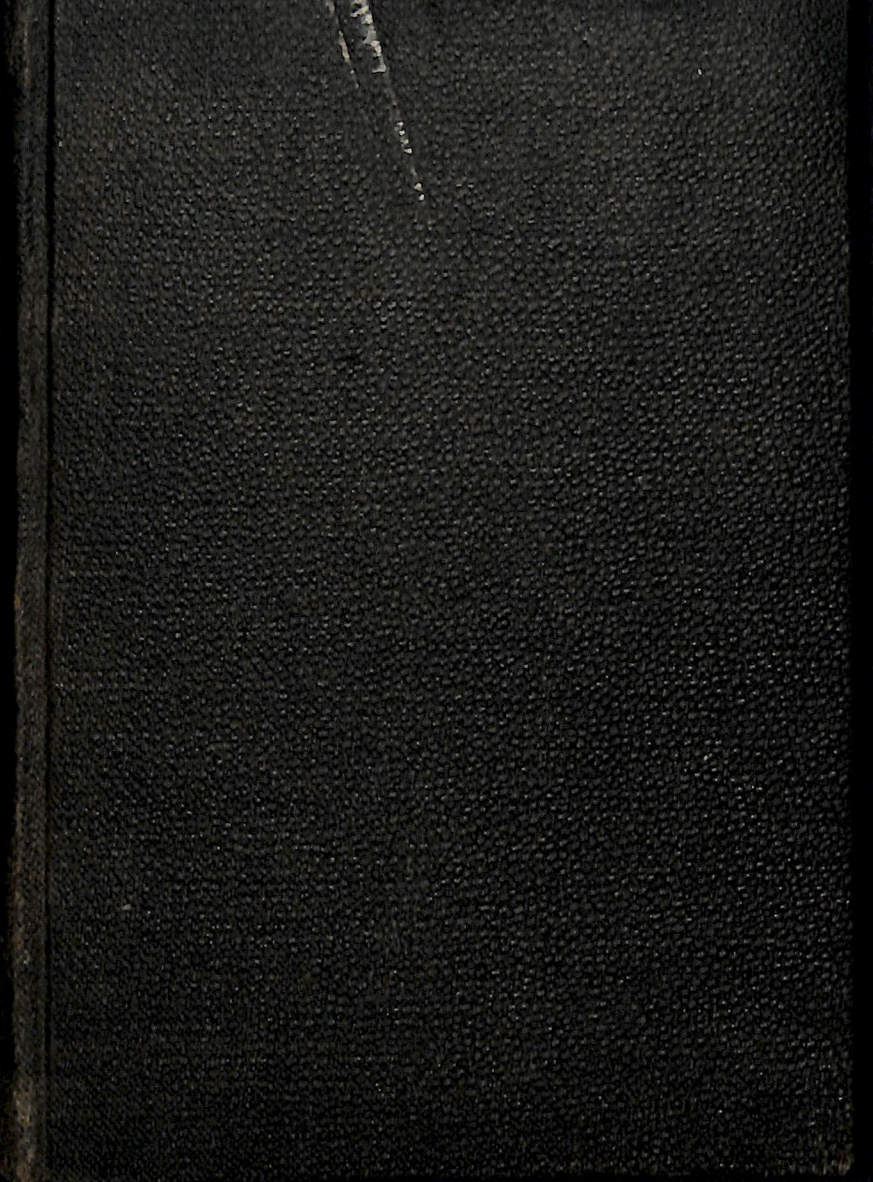

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵՆԱՄԱՐՏԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵՆԱՄԱՐՏԸ

ԹՈՒՌՅԱՆ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ

ՀԱՅ ԱԶԳԻՆ ԿՈՒՆԵՐՈՒՆ

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՇԱՐԱԳՐԵՑ

ՄԵՂՈՒ ՇԻՐԱԿԱՅ

Հ. Գ. Ն.

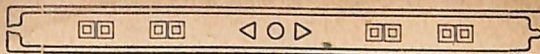

ՎԵՆԵՏԻԿ - Ս. ՂԱԶԱՐ

ՌՅԿԸ - 1919

ARMENI GARO LIBRARY
366 THIRD AVENUE
NEW YORK

HARRY G. BERBERIAN
137 WASHINGTON'S
BOSTON MASS

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵՆԱՄԱՐՏՆ

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

— 0 —

Հայաստանի արհաւիրքներու երկունքը:

ԻՆՆԵՒՏԱՍՆԵՐՈՐԴ զարու վերջին
բազմոցին, բարբառոս թուրքի մէջ մար-
մնացած անիրաւութիւնը, գտաւ իւր նեցուկն
և պաշտպանն յանձին գերման կայսեր:
Կարմիր Սուլթանն զփոխային ժպիտով սեղ-
փց բարեկամի ձեռքն, և կնքեցին պայ-
ման մը բնաջնջման Հայ ազգին: Գուլիէլ-
մոս Բ. գուցէ աւելի հայատեաց էր քան
զԱպտիւլ Համիտ. սա աւելի վայրագ և
խորամանկ՝ երկուքն ևս տարբեր գաղա-
փարներով նոյն նպատակին կը դիմէին.
երկուքի շահերն կը պահանջէին միան-

1-203 0ւտ

գամ ընդ միշտ վերջ տալ արևելեան հար-
ցին՝ փոքր ազգերու բնաջնջումով, որով-
հետև արգելք էին մեծերու առաւելագոյն
զարգացման և համաշխարհի տիրապետու-
թեան: Կայսրն իւր տիեզերակալութեան
ծրագրի մէջ անցուցեր էր զայն և գեր-
ման պատմիչներն ընդգծած էին անոր
անհրաժեշտութիւնն: Իսկ Կարմիր Սու-
թանն իւր համխաւսական յուշատետրի մէջ
նկարել էր Հայաստանն արիւնով ներ-
կուած: Առաջինը ծրագրել էր մաքրել
զՀայաստանն, որովհետև էջը կամենար որ
ժիր, խելացի, տոկուն և աշխատասէր
հայ տարրն, նախանձորդ և մրցակից դառ-
նայ: Գերման գաղութական տարածման
յառաջաւոր Մարշալ մէջ: Իսկ երկրորդն
կը հասնէր իւր նպատակին՝ ջնջելով զգրիս-
տոնեայ տարրն՝ մանաւանդ զՀայն՝ վա-
խելով որ զարգացման և յառաջադիմու-
թեան սիրահար և պատերազմող հայն,
կարող է ոչ միայն իւր ազատութիւնն և
անկախութիւնն՝ իւր զէնքով և արիւնով
ձեռք բերել, այլ նաև պատճառ դառնալ ա-
զատութեան սիրով զրգոելու և խմրելու
միւս քնած կամ կիսարթուն ցեղերն, ո-
րոնք նոյնպէս կը հեծէին դարերով թուրք

լծի տակ: Քանիցս Կարմիր Սուլթանն,
Եւրոպայի բարձունքէն՝ հեռաւոր մութ հո-
րիզոններու մէջ ուզեց երևակայել Յէս-
Մարոքէն սկսեալ մինչև Ուրալ լեռներն,
և Վոսփորի ափերէն մինչև Գանգէսի ա-
կանակիտ ջրերն՝ կազմուելիք 300 միլիոն
միատարր Համխաւսական մի մեծ պե-
տութիւն:

Այս ի չհամազգեաց լծուած համաձայ-
նութեան աղբիւրն և սկիզբն եղաւ Պեռ-
լինի, ոչ բարով, Գաշնագրի 617 յո-
դուածն: Հայաստանի աղէտից դուռն բա-
ցաւ: Հայոց ձեռքը, ըստ բնորոշ բացա-
տրութեան Խրիմեան Հայրիկին, դրուեցաւ
քրդի տարգալ մը, որով ամեն ատեն երբ
Հայոց հարցն Եւրոպական քաղաքականու-
թեան պուտուկի մէջ կը սկսէր եռալ, կը
զարնէր Հայ ազգն՝ իւր պատառն հա-
նելու, տարգալն կը ծալուէր և դատարկ
դուրս կու գար. մինչ հօօր ազգեր, լիապէս
կ'օգտուէին և կը շահագործէին քաղաքատու-
թեամբ՝ անզէն ազգի մը թշուառութիւնն:
Հարկ էր Սուլթանէն շնորհ մը խնդրելու. կը
փսփսային ականջէն. Մենք Հայկական
հարցին ականջ չենք կախեր: Հարկ էր
բռնի պատառ մը կորզել՝ 617 յօդուածի

պաճուճապատանքն հանդիսով կանանչ սեղանի վրայ կը հանուէր. Պիղատոս և Հերովդէս կը բարեկամանային, իսկ Հայոց առջև կը բացուէր Գողգոթայի ճանապարհն: Սուլթանն անպատիժ չէր թողուր Հայու իրաւացի բողոքն, այլ իբրև յանցաւոր ըմբոստ և խռովարար՝ խաչերու և կախաղաններու կ'առաջնորդուէին իրաւունք և աղբարտքիւն աղբստողներն. իսկ ժողովուրդն առ հասարակ իբրև ոչխար ի սպանդանոց կը քուէր: Սուլթանի հայրախնամ կառավարութիւնն էր այս, որով բարեկարգութիւն կը մտնէր ի Հայաստան, երկիրը շինութեան և խաղաղութեան կը դառնար: Խաղութիւն և շինութիւն էին ծխացող աւերակներն, և հայու արիւնով ներկուած անապատներն:

Մի ոմն ասեր է, «քաղաքագիտութիւնն ոչ սէր գիտէ ոչ ատելութիւն, այլ միայն շահ»: Իրաւ է այս բանն թէ ոչ, չգիտեմ. սակայն իրականութիւնն այս է մեզի նկատմամբ. կը սիրէ՞ր զմեզ Եւրոպան, ոչ. կ'ատէ՞ր զմեզ Եւրոպան, ոչ: Եթէ սիրէր, նախ Ս. Ստեփանոյի 16դ յօդուածն չէր փոխուեր. երկրորդ Պեռլինի 61դ յօդուածի կատարումն թերի չէր մնար: Զէր

ալ ատեր, վասն զի «մարդասիրաբար» երբեմն երբեմն թեթև կերպով Սուլթանի ականջէն կը քաշէր. բայց դէպ իրեն մերձեցնելով: Ահա այն շահը, որուն մենք զոգքառասուն տարի զոհ գնացինք, յուսալով այդ ջախջախ եղէգին:

Իայց քաղաքագիտութիւնն և դիւանագիտութիւնն՝ չորեքկերպեան կայսրութեանց Գերմանիոյ, Աւստրիոյ, Ռուսիոյ և Թուրքիոյ իմաստութեան յենակէտն, բռնակալութիւնն ուժեղացնելով դէպի իրենց օրհասին կը մօտենային: Իսկ ընդհակառակն անոնց հպատակ ճնշեալ, հարստահարեալ, հալածուած ու կեղեքուած մանր ազգութեանց մէջ՝ երթալով կը զօրանար ինքնաճանաչութեան զգացումն, իրաւունքի և արդարութեան ծարաւն, բնատուր ազատութեան զաղափարն: Հայն առաջաւոր Ասիոյ փոքրիկ ազգերու մէջ, ամենքից աւելի աննպաստ պայմաններու մէջ կը գտնուէր դարերէ ի վեր. երեքի բաժնուած երեք աննման լեզուով, բարոյքով և զարգացմամբ տէրութեանց միջև, ոչ երբեք լքաւ, ոչ հրաժարեցաւ ազգային միութեան գաղափարէն, ոչ մի ազատ և անկախ հայրենիքի տենչանքէն: Ոչ մի բռն-

նաւորի առաջ խոնարհեցաւ, այլ կռուեցաւ մինչև վերջի շունչն, նախամեծար համարելով փշրուել, քան անարգ գերութեան լուծն անբաններու պէս անմուռնջ քարշել:

Իւր սարերն, ձորերն ու դաշտերն ամեն կարմիր են քրտնել, կարմիր խրմել են.

Հայ ցեղի անընկճելի նկարագիրն:

Գեղեցիկ Հայաստանն երբեմն ուռճասաղարթ ծառի պէս, տարածեր էր իւր բազուկներն, զարդարուած ծաղիկներով և ծանրացած պտուղներով. բարբարոս հրոսակներ յարձակեցան ջարդեցին բնակիչներն, կողոպտեցին հարստութիւնն. հեղեղի պէս անցան գնացին, մնաց ճղակոտոր բունն: Անցան տարիներ կենսունակ արմատն ծիլ արձակեց, ուռճացան ոստերն երկայնեցին բազուկներն, դարձեալ զգեցաւ իւր պերճութիւնն գեղեցկութիւնն և ճոխութիւնն մինչև ի շռայլութիւն: Բարբարոս ազգերու ախորժակն կը սկսի դարեցեալ զրգուիլ, դարձեալ արշաւանք, դարձեալ աւերած և կոտորած. անգութ փայտահարի տապարն աւելի խորն կ'իջեցընէ իւր հարուածն՝ սև օրհասին դուռն բա-

նալով Հայու բաղդին առջև: Հայն ընդհակառակն չէր ուզեր մեռնիլ, ապրիլ կուգէր բուռն կերպով. այդ բարոյական և հոգեկան ոյժն էր, անոր կենսունակ հիւթն, աւիշն՝ որ կը սողար և ծաւալէր հայրենի հողին զամուած արմատի ջիւքերու մէջ, և մղուելով դէպ ի վեր կը վերակենդանացնէր և կանաչացնէր կոճուպեալ բունն, նոր բարունակներ արձակելով արմատէն:

Արմատք հին՝ նոր ճիւղ, հին ճիւղք՝ նոր ծաղիկ
Ընծայեն բնութեան, Հայոց աշխարհիկ:

Քառասուն դարեր, վսեմ հաճոյքով զիտեցին Մասիսու ձիւնափայլ ճակատէն ստորև կատարուած Հայ ցեղի վերածնութեան գործի նորահրաշ երևոյթները, որոյ բացատրութիւնն միայն մեր հայրենեաց մթնոլորտին մէջ պէտք է փնտռենք: Մեր ցեղի հոգեբանութիւնն աւելի լաւ կ'ըմբռնեն մեր դահիճներն, բռնաւորներն, քան որ և է այլ մահկանացու: Հայաստանի «իմաստուն և քաջ» պատուհասներէն մին, Շահ-Աբբաս, Երասխայ ջրվէժի շէմեցուցիչ անեղութեան տեսարանին առջև, մըտ-

քէն զուգակշիռ մ'ըրած է իւր ըրածնե-
րուն և հայ ցեղի կրածներուն միջև, ու
դառնալով իւր ուղեկիցներուն. « Տեսէք
թէ ինչպէս կը դիմադրուի թշնամոյն. —
Այո՛, տէր թագաւոր, եթէ այսպիսի ու-
ժեղ նեցուկներ լինին, պատասխանեցին,
ցոյց տալով ժայռոտ կողերն յորս սեղ-
մուած կը թափի ջրվէժն »: Հայրենասէր
Երասխն, ոչ թէ Շահ-Աբբասի միայն ներ-
շնչեր էր հայի անպարտելի դիմադրու-
թիւնն, այլ շատ դարեր առաջ Հռովմէա-
կան լէգէոններն ալ բախեցան նոյն դժուա-
րութեանց, և Վիրգիլիոս արտայայտիչ
եղաւ հայկական նկարագրին, փառաբա-
նելով զՕգոստոս, որ կարողացաւ զսպել,

ի կամրջաց զմբոստն Երասխ.

Ոչ Մեծին Աղեքսանդրի և ոչ Օգոստո-
սի կամուրջներն՝ շինողներէն աւելի եր-
կար կեանք ունեցան: Դարերէ ի վեր հայի
սրտի մէջ գումարուած վրէժն բուռն թա-
փով Երասխայ ջրերուն պէս, քաղաքա-
գիտութեան և դիւանագիտութեան սև ժա-
ռերու միջէն, խրոխտ և քաջալանջ երի-
վարի նման, փրփրերախ և ալէծածան բա-

շովն կ'ոստնուր, կը կռուէր. սև ժայռեր
սև օրեր կանգնեցին իւր դէմն, սխմեցին
բանտերու բորբոսած որմերու մէջ, կա-
խաղաններու հոծ շարքով ուզեցին բանտել
հայի վրէժն, բայց դարիւ և դարիւ լցուած
Երասխայ պէս, ափերէն դուրս պոռթկա-
լով նահատակաց արիւնն՝ ողողեց և սրար-
բեցուց նոր սերունդներն բովանդակ հայու-
թեան, որ իրենց քաջազն նախնեաց նման.

Ձայն տուեալ խրախուսեցին
Դիմեալք ի մահ յօժարութեամբ.

Գազանացեալ սրտմտութեամբ Սուլ-
թանն, տեսաւ իւր սուրն՝ բթացած Հայի
պարանոցի վրայ, զգաց իւր տկարութիւնն.
Չարիւնն որ այնքան կը սիրէր, սոսկաց
Շահ-Աբբասի պէս հայի արիւնէն՝ որ իւր
որջի մէջ զինքն պիտի խեղդէր: Եւ ի-
րենց թուրքերն, մեր դահիճներն, ծնրա-
ղիւր աղերսեցին վրիժաւան Հայ անձնու-
րացներու բազուկն, բռնաւոր Խալիֆայի
աթոռն կործանելու. այնքան Երիտասարդ
կոշուած թուրքերն իսկ վատթարագգի
էին և անպիտան արութեան քաջութեան
հանդիսի մէջ: Ազատութեան ուրուականն

անցաւ թերաքամ սրով Հայաստանի վրայէն
և կանգ առաւ Ատանայի բեղմնաւոր դաշ-
տավայրին վրայ, ուր 30 հազար հայե-
րու ցնծալից բաժակներն արիւնով լե-
ցուեցան և փշրուեցան: Առաջին անգամն
չէր որ ողջամիտ և մարդասէր հայն կ'իյ-
նար յետսամիտ բարեկամի թակարթն,
յետ քաջաբար կռուելու և յաղթելու իր-
բւ թշնամիի:

Շրջմովիկ ազատութեան լոյսը:

Եղբայրութեան և ինքնավարութեան
ծրագրով, արդարութեան և հաւասարու-
թեան գաղափարով, Երիտասարդ թուր-
քերն՝ շլացուցին զՀայ յեղափոխականներն
և Հայ ժողովուրդն, որ ձեռն կարկառեց
կարմիր Սուլթանի գահը կործանելու: Յա-
ջողեցան իրենց ձեռնարկին մէջ: Պահ մը
Հայաստանի վրայ մառախլապատ ամպե-
րու ճեղքուածքէն, ծագեց կենդանարար
արեւն խնդի և հանգստեան՝ աւելի սև ու
մութ օրերու կսկիծն կրկնապատկելու հա-
մար: Եւրոպէաշաղար բաղադակրթութեան
դիմակն ինկաւ Ատանայի ջարդով, և Հայ
ժողովուրդն փոխանակ վանդակափախ Գայ-

լուն, յանկարծ զիրենք գտան արիւնարբու
վագրերու վոհմակի մը հանդէպ: Հայու
վիճակն ճակատագրական դարձաւ. խաղի
դրուած էր ողջոյն Հայաստանի գոյու-
թիւնն. կամ պէտք էր Օսմանլի դառնալ
կամ բնաջինջ լինել: Հայ միտքն վերջինս
ընտրեց, փորձուելու Գազանի հետ փառ-
քի ասպարէզի վրայ: Պապենական բնագդն
էր որ կը զարթնէր իւր մարմնի մէջ, քա-
ջազանց մաքուր արիւնն էր որ կը հոսէր
իւր երակներուն մէջ, զէնքով զէնք մղել:
Ազգիս ազատութեան համար սուրբ, բար-
կութիւնն ի ծոցին մեռնիլ կամ յաղթել: Այս
էր մեր նախնեաց մեզի թողած անկորուստ
ժառանգութիւնն: Այն օրէն Հայ ազգն
պատրաստուեցաւ Հայրենիքի սեղանի վրայ
զոհուելու:

Բաւկանեան պատերազմն՝ Տաճկաստանի
մահազդի դօղանջն թուեցաւ: Բուլգարիոյ
փառաւոր յաղթութիւններն յուսացուցին
Քրիստոսի խաչն կանգնել վերստին Ս-
Սովիայի գմբէթի վրայ. սակայն Դի-
ւանագիտութիւնն դարձեալ իւր կործա-
նարար դերը խաղաց. գազանն դարձեալ
խնայուեցաւ. բայց վիրաւորած բարբա-
րոսն իւր թոյնն և ժահրն այնուհետեւ

միայն Հայու գլխին ուխտեց թափել ա-
նողորքելիօրէն : Զառադէմ պառաւի ծի-
ծաղով Եւրոպայի Դիւանագիտութիւնն ,
շահագործեց դարձեալ Հայոց հարցն , ա-
ռանց վրդովելու Հիւանդ մարդու մաղձն ,
նոր բարենորոգութեանց ծրագրով մը՝ ու-
րոյ կատարումն յանձնեց ամենատկար տէ-
րութեանց պաշտօնեայնեքու, որոնք տեղը
հասնելէ առաջ, հրաման ստացան կար-
միր սուլթանականներէն յետ դառնալ :
Թուրքի արքունեաց մէջ այսպէս որոշուած
էր Հայերը ջնջելու ծրագիրն . Խտի-
հատականներն, Համիտի պէս , թուրքա-
կան բնագոյումով չէր որ պիտի գործէին՝
այլ որոշ ծրագրով և կարգով, որ իրենց
տրուած էր շնորհիւ գերմանական ոստի-
կանութեան, մանրախոյզ ցուցակներով,
հատով և թուով : Գերմանական աջակցու-
թեան երկաթի բռունցքն պիտի արդա-
րացնէր, թէ որ ներէր բազուն, Էնվէրի
զուր սպառնալիքն թէ՛ կ'ուզենք « Հայաս-
տանը առանց Հայոց » : Ինչպէս երբեմն և
կարմիր Սուլթանն իւր բարեկամ Մետեր-
նիխի ասածն Խտալիոյ մասին՝ կրկնած էր
թուլթակօրէն « Այնպէս պիտի ընեմ որ
Հայաստանն լոկ աշխարհագրական ա-
նուն մը մնայ » :

Բիրտ ուժի սնանկութիւնն :

Հասաւ 1914ի համաշխարհական պա-
տերազմն, որ քառասուն ձիգ տարիներ
սպառնալից փոթորկի պատրաստութեամբ
կը ծանրանար աշխարհի հորիզոնի վրայ :
Մարդկային բանավարութեան միջոցներն
ապիկար գտնուեցան կասեցնելու աղէտն .
իրաւունք և արդարութիւն գլորեցան ու-
ժեղի ոտքի տակ . թնդանօթներու բերանն
որոտաց իւր պատգամն, ահ և զողն բըռ-
նեց զտկարներն . իսկ ազատութիւն սիրող
ազգեր, արհամարհեցին ամենայն երկիւղ,
մահ աչք առած դիմագրաւեցին արիարար
Տետոնեան կայսեր դէմ : Փոքր Պելճիան
վսեմօրէն արհամարհեց երկաթապատ բար-
բարոսի ստրկացուցիչ առաջարկը, և զէնքն
ի ձեռին կանգնեցաւ իւր սահմանագլխին
վրայ : Կարծես թէ վարդանանը լինէին, որ
իրենց կուրծքովը պարսպեցին Տղմուտի
ափերն . նոյն խմաստով, հոգևով և սրտով
կրկնելով . Լաւ է քաջաբար մեռնիլ, քան
վատանուն ապրել և վայելել բռնաւորի
ընձեռած շնորհներն :

Պատեց յոնքերն կայսրն, խելակորոյս
չայկ . Մեծամարտը

յանդգնութիւն համարեցաւ դիւցազն ժողովրդի գիմադրութիւնն. վասն զի ճշմարիտ ազատութիւն վայելած չէր, և սովեր էր ի մանկութենէ գերմանական խմաստասիրութիւնն, թէ իրաւունքի և արդարութեան յաղթողն՝ բռնութիւնն է երկրիս վրայ. ինչպէս նկարագրած է Սողոմոն խմաստունն. «Եւ օրէնս արդարութեան՝ բռնութիւն մեր եղիցի»։ — Ոչ կայսր. արդարութիւնն միշտ յաղթող պիտի լինի, վասն զի Արդարութիւնն երկնից դուստրն է, Աստուծոյ ասթոճակիցն է և երկրիս վրայ Նախախնամութեան աջ բազուկն։ Ամենակալն գիտէ խոնարհեցնել ամբարտաւանները և եղեգէն աւելի շուտ ջախջախել անիրաւները։ «Ոչ յաջողեսցի մարդոյ յանիրաւութենէ, արմատը արդարոց ոչ հատցին»։ Եւ ուր ուրեք աւելի ճշգրտեցաւ Աստուծոյ խօսքն, որպէս ներկայ պատեւրազմիս մէջ։ Կայսեր մտքէն չէր անցեր բնաւ թէ առաւօտեան վարդագոյն ծիծաղով ծագած արեգակն, իրեն և իր երկրի համար, պիտի խոնարհէր սև ու մութ արեւակաթ սպառակեաներոյ ամպերուն մէջ։

Լիէժի դրան առջև կը ցնցուի բռնակալ

կայսեր վիթխարի ամբարտաւան՝ փոքր ազգի բարոյական ուժէն. քառասուն տարուայ թիւերու մեքենական կազմն կը խախտուի, այլ ևս կշիռն իւր հաւասարութիւնն կորուսած է, և դաշնակցաց զէնքերու փայլն կը նշողէ բարբարոս թըշնամոյ մոայլ ճակատի վրայ, ուր գրուած է Դանիէլեան պատգամն։

Ձգաց երկրածնունդ մարդկութիւնն, որ Հին աստուծոյ երկրպագուներու յաղթանակն, արդարութիւն և իրաւունք ոտնակոխ ընելով, քառասուն դարերու զարգացման, քաղաքակրթութեան, ընկերական երջանկութեան գերեզմանը պիտի պեղէր՝ հեղին և հոովմէական ցեղերու համար։ Թիւրքս քան զամէնքն զգաց և սոսկաց Հայ ազգն, որ հեծեր էր դրեր անիրաւ և չար իշխողներու լծի տակ։ Անոր համար կը տեսնանք թէ ինչպէս տաճկական բռնութենէն մագապուրծ ազատած հայերն, մինչ Եւրոպայի և Ամերիկայի մէջ իրենց կեանքն ապահով, և կրնային դեռ աւելի բարեկեցիկ դիրք մը ստեղծել, շահագործելով ուրիշներու թափած արիւնը, ո՛չ. վրդովուած և վիրաւորած քաղաքակրթեալ ազգի մը բարբարոսական քայ-

լէն, որով իւր բարձրութենէն կ'իջնար
կը հաւասարէր թուրքական մակերևոյթին,
անձնանուէր կերպով կը վազեն զինուելու
և կոուելու այն ազգերու հետ, որոնք պատ-
ւոյ, իրաւանց և արդարութեան համար
իջան պատերազմի դաշտը: Խօսքս Հայ
կամաւորներու վրայ է, որոնք արեւմտեան
ճակատի վրայ իրենց պատուաւոր տեղե-
րը բռնեցին:

Յաւազար Մայր Հայաստանն՝ թանկա-
զին զաւակները զրկած էր Եւրոպիոյ զար-
գացումի կեդրոններն, կըթելու ազնուացը-
նելու իրենց միտքը և սիրտը, և լուսաւորած
մտքով և սրտով՝ վերադառնալու իրենց
հայրենի վառարանները շէնցնելու, հալա-
ծելու դարաւոր թանձրամած խաւարն՝ որ
կը ծածկէր Հայաստանն, և բուժիչ սպեղա-
նիններ լինելու վիրաւոր մօր սրտին. տա-
րածելով կատարեալ գիտութիւնը իրենց
եղբայրներու մէջ, բանալով աչքերնին
խորհելու և գործելու ապագայ հայրենիքի
ազատութեան համար: Եւ սակայն այդ
ծաղկափայլ երիտասարդութիւնն յափշտա-
կուած գաղափարական գեղեցկութեամբ,
լինքնաբերաբար մղուեցաւ դէպ ի փառաց
դաշտը. իւր բազուկն և կուրծքն նուիրելու

օտար՝ բայց ազատ և ամենայն կերպով եր-
ջանիկ փոքրիկ ազգի մը պաշտպանու-
թեան համար: Եւ որքան սրտագրաւ և
նախանձելի թուեցաւ մեզ, երբ խանդա-
վառ հետաքրքրութեամբ աչքերնուս առջև
կը դիտէինք Լիէժի Բարձրագոյն դպրոց-
ներու երկու Հայ ուսանողներու լուսանը-
կարը իրենց բելճիացի սպայի հետ ի միա-
սին: Հարցուցէք այդ կորովի և մարտական
դէմքերուն, ի՞նչն ստիպեց զձեզ նետուելու
համաճարակ հրդեհին մէջ, ի՞նչը համոզեց
զիրենց նուիրելու իրենց անձը օտարին.
ի՞նչը մղեց զիրենց մահուան վտանգին
ենթարկելու իրենց կեանքը. այն կեանքը
որ իրենց պարտական էին զոհելու Հայ
հայրենեաց սեղանի վրայ և որուն կարօտ
էր ցաւատանջ հայ ազգը: Այն կրակոտ
աչքերէն, յորմէ մահն իսկ պատկառան-
քով տեղի կու տայ, պատասխան կը լսեմ.
Ուր անիրաւութիւնը բարբարոսաբար կը
բռնաբարէ արդարութիւնը, բնութեան մեզի
տուած ազատութիւնը, որ բիրտ ոյժէն
ոտնակոխ կ'ըլլայ, հոն է մեր հայրենիքն,
հոն են մեր եղբայրներն. և ի՞նչ աւելի
մեծ սէր կրնայ ըլլալ անկից որ մէկն իւր
բարեկամի համար տայ կեանքը: Այո, այդ

երիտասարդներն կ'ապրէին ազատ երկրի մէջ, կ'ապրէին տեղական ցեղի մէջ՝ իբրև բարեկամներ և եղբայրներ. ինչ որ զգաց և մտածեց Պելճիացին երբ բարբարոս գերմանացին բռնաբարեց իւր սահմաններն. ինչ ցաւ և զայրոյթ զգաց նա, երբ տեսաւ իւր երկիրը հրոյ և սրոյ ճարակ դարձած՝ նոյն զգացմունքներով անշուշտ տողորունցան մեր համակրելի երիտասարդներն: Եւ որովհետեւ զիրենք դեռ ուժեղ և կորովի կը կարծէին, վտանգուած եղբօր հայրենիքին օգնութեան դիմեցին ազնուական քաջասրտութեամբ¹: Այս խօսքերը նոր չեն

1. Զախէն դէպ ի աջ, Նիկողայ Օհաննեսով, Թիֆլիզցի, ի միջին ենթասպայ Ռեշար Մօրէն Պելճիացի (այժմ սպաննուած), և Ճարտ. ԹՈՐԳՈՄ ՂԱԶԱՐՈՍԵԱՆ: Սա ծնեած է Երզնկայ 18 Յուլիս 1880. Նախնական ուսումն առած է Երզնկայի Եզնիկեան Վարժարանը, երկրորդականը Պօլս Բէրէրեան Վարժարան:

Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատման 1908ին կը մտնէ Պօլսոյ Զինուորական Վարժարանը լինելու համետ մին առաջին հայ սպաներէն, վեցամսեայ և տարեկան ըննութեանց՝ դասարանին առաջինը լինելուն՝ կը ստանայ «Պաշ Զսուշի» աստիճանն: Ատանայի ջարդերէն յետոյ համոզուած թէ ոչ մէկ տարբերութիւն կայ «հին և նոր» Թուրքիոյ միջև. կը ձգէ Զինուորական Վարժարանը և կը մեկնի Եւրոպայ ստանալու համալսարանական զարգացում: Պատերազմը

որ կը զբեմ, այլ հին արտաբերութիւն մ'է, այսինքն 1915 վերջերին երբ, Վսեմ. ծիրանաւոր Մէքսիէ Հոովմ կը գտնուէր, տողերուս զրոյն և Հ. Դանիէլ Վ. Ստեփանեան, ներկայացանք նախ մեր հիացմունքն յայտնելու իրեն քաջ և առաքինի քաղաքավարութեան համար, որով իւր հովանին և հեղինակութիւնն իբրև անվը-

զինքը կը զանէ ուսանող Լիէմի Համալսարանը ելեկտրական ճիւղի վերջին դասընթացքին մէջ, իւր վերջին քննութիւնները դիւ չ'աւարտած, Գերմանիոյ վատօրէն Պել-ճիայի վրայ յարձակման 1914 օգոստոս 4ին կամաւոր կ'արձանագրուի Պելճիայի բանակին մէջ. իւր օրինակին կը հետեին երեք ուրիշ հայ ուսանողներ, Նիկոլայ Օհաննէսով, Յովհաննէս Խաչեան և Արամ Պէկզատեան:

Փափաքելով առաջին օրէն իսկ զօրծոյ բանակին (armée active) մասն ունենալ կը յայտնէ թէ զիտե՝ նալով ձի հեծնել և զէնք շարժել, պէտք չունի զինուորական նոր կրթութեան և կը յաջողի ինքզինքը արձանագրել տալ այրեծիոյ զնդի մէջ (2me Lancier):

Լիէմէն մինչև Իզէր կը մասնակցի տեղի ունեցած կռիւներուն, կը վիրաւորուի Գիքսմուտի առջև. խնամարկուելէ յետոյ իւր սպանները զինքն անկարող ընել կուտան որպէս զի կարենայ աւարտել իւր ուսումը Բարիզի մէջ:

Սորա եղբայրն է մեր յարգելի բարեկամն և Խաււիոյ զաղութին Հայկ-Գոմիթէի անդամ Հայկ Ղազարոսեանն, որ ազնութեամբ մեզ հայթայթեց եղբոր կիշիւն, որոյ համար մեր մասնաւոր շնորհակալութիւնն կը յայտնենք:

կանգ առաւ մը, կարկառեց բարբառոս թշնամույն հարուածներու դէմ, ի պաշտպանութիւն իւր դիւցազն ռազմիկ որդւոց. երկրորդ խնդրելու որ իւր մարգարէաշունչ գրիչն շարժէ պահ մ'ալ իւր զաւակներէն շատ աւելի անգութ և անիրաւ չարչարուող ժողովրդեան մը դատին պաշտպանութեան համար: Մեծ համակրութեամբ լսեց մեր նահատակ ազգի մարտիրոսագրութիւնն, զգացուեցաւ և յուզուեցաւ, յուսադրելով մեզ որ մեր ազաւանքն ի զուր չպիտի անցնէր: Մեր աղէտներու մանրամասն տեղեկութիւններ ուզեց, որոնք կարելի եղածին չափ մատակարարուեցան: Ահա այս տեսակցութեան միջոց հայրենասիրական հպարտութեամբ զրուատելով մեր քաջերը, պատկերիս լուսանկարն ցոյց տուինք, աւելցնելով որ դեռ ուրիշ հայ կամաւորներ ալ մտեր են Բելճիացոց շարքերուն մէջ: Նայեցաւ լաւ մը լուսանկարին և անոյշ ժպիտով ըսաւ որքան կը յիշեմ. «Քանի որ այսպիսի քաջեր ունիք, Հայաստան չի մեռնիր. կ'օրհնեմ զիրենք որ օր մը յաղթական դառնան իրենց ծնողաց և հայրենիքին տանին ազատութեան աւետիսն»:

Դալար մանկտիք, ձեր տակն է Արարատ.
Պինդ կացէք, Աստուած ցօղէ ի վերէն,
Ծըլիք ու ծաղկիք քանց վարդ ի թըփէն.

Այո՛ Հայաստան չի պիտի մեռնի՛. մենք
արդէն հաւատացած էինք: Վսեմ. Ծիրա-
նաւորի հայրենասէր զգացումներն՝ համա-
պատասխան էին Նահապետի սրտէն բխած
խրախոյսին որ զրած է հայրենիքի ԱԶԱ-
ՏԱՐԱՐ ԽՄԲԵՐՈՒ բերանը.

Զէ՛ն առէք, ժիր կացէք ընկերք իմ սիրուն...
Հա՛ փայլիր, հա՛ սլացիր երկաթ ու պողպատ,
Հազրով բիւրով թափէ բոցեր անընդհատ.
Շուրջ շողացիր ծայրէ ի ծայր հայրենեաց
Մանրէ՛ մաշէ զգէնք մեր ամեն թըշնամեաց...

Թող աշխարհաց լուր լինի՛
Որ քանի եմք կենդանի
Հայաստան ո՛չ տի մեռնի:

Գիշերաշրջիկ Թուրքերու խորամանկու-
թիւնն:

Մինչդեռ արիական Պելճիա, անհաւա-
սար կռուի մէջ բռնաւորէն ոտնակոխ, կը
տեսնար իւր որդիքը հրոյ և սրոյ մատ-
նըլած, մինչդեռ Գաղղիա, քաջամարտիկ
յետ կը մղուէր իւր սահմաններէն, և թըշ-

նամին զգլխած յաջողութեան շոգիով,
յառաջ կը վարէր իւր յաղթական կառ-
քերն և երիվարներն դիակներով սալա-
կած պողոտաներով, փութացնելու կայ-
սեր խօսքի կատարումն, պատերազմի հրա-
տարակելու առաջին օրէն ըսածն. « Երբ
մեր դաշոյնն միենք Գաղղիոյ սիրտն, այն
ատեն խաղաղութիւն կը տիրէ աշխարհի »:
Գաղղիոյ սիրտն ոչ միայն, այլ և միտքն
Պարիսն էր, և հոն կը դիմէր բրուսական
կատաղի գունդերու հեղեղն: Այս պահուն
Արևելք այլ տեսարան կը ներկայացնէր,
արժանի յիշատակաց և հիացման:

Երիտասարդ Թուրքերն թև առած գեր-
մանական զինուոց առժամանակեայ յաջո-
ղութենէն, ինկէր որ Գուլիէյմոսի alter-
egoն կը հաշուէր զինքը. սոնքսցեալ
ընդվզեալ ապարքսներ նոր ոմն Յազկերտի
պէս: Երկրորդ բալզանեան ձախող պատե-
րազմէն զկնի՛ գողունի յաջողութեամբ յետ
կորզելով զԱդրիանուպօլիս, դարձուց ա-
չերն դէպ ի Արևելից աշխարհն, և յիշեց
1877-78 պատերազմին կորուսած զա-
ւառներն. յիշեց իւր դարաւոր թշնամին,
որ ճապոնի կռուի մէջ տկարացեր էր և
հիմայ զբաղած արևմտեայ ճակատի վրայ.

վայրենի ախորժակն զրգուեցաւ զիւրազին որսեր ձեռք բերելու: «Բրէզլաւ» և «Կէօպէն» զրահաւորներն Վոսփորի գեղածիծաղ ամերու մէջ օրօրուելով, օրօրեցին թուրքի սնոտի յոյսերն ապագայի փայլուն յաղթանակներով: Գիշերայած գազաններու խորամանկութեամբ «հաւատափոխ զրահաւորներն» բարեկամ տէրութեան անպաշտպան քաղաքներն ուրմբակոծեցին. թուրքն և Գերմանն զիրար ամբաստանեցին հաւատադժութեան մէջ, ինչպէս երբեմն գայլն ու կապիկն, ըստ Եսովբեան առակին. բայց ոչ միոյն չըմեղութիւնն հաւատալի եղաւ. վասն զի երկուքն ալ սովոր էին ստել, երկուքն ալ անիրաւ, երկուքն ալ բարբարոս, երկուքն ալ չարագուշակ ուրուականներու պէս մահու սարսափ ձգեցին քրիստոնեայ տարրի մէջ, մանաւանդ Հայերուն, որ կըզգիացած կը մնային և կը մատնուէին թուրք խուժանի մոլեռանդութեան:

Այս տագնապալից ըոպէներուն՝ Հոովմի ղեսպանատան մոլլա Վէլի էֆ. մեր հարցմանն թէ ի՞նչ է թուրքի նպատակն առանց մի պատճառի այս թշնամութեան ցոյցերն զէպի Ռուսաստանն. Բարեկամաւ

բար, ասաց՝ թէ կուզենք Կովկասի կողմերն ուղղել փոքր մի մեր հին սահմաններն: Մինչև ռւս: Մինչ Կարս, Բաթում, ուր էր 1877-78 պատերազմէն առաջ: Իսկ Հայոց վիճակն ի՞նչ պիտի ըլլայ: Հայերուն ազատութիւն պիտի տանք և կովկասու զանազան ազգութիւններու հետ դաշնակցական հանրապետութեան պէս բան մը պիտի ձևացնենք, օսմանլիի հովանաւորութեան տակ, որպէս զի պատուար մը ըլլայ այնուհետև Ռուսի յառաջխաղացութեան դէմ դէպի մեր կողմեր: Մխիթարեան Վարդապետը վրայ բերաւ, եթէ Հայերուն ազատութիւն պիտի տայիք, ինչու ուրեմն այնքան ջարդեր սարքեցիք: Վէլի էֆէնտին «անկեղծօրէն» ցաւ յայտնեց անցելոյն նկատմամբ, և յանցանքն ձգեց Ապտիւլ Համիտի րեժիմի վրայ, որ թշնամութիւն և երկպառակութիւն ստեղծեց մի հողի և ջրի ընկերի և եղբայրների մէջ: Վէլի էֆէնտին, բանիմաց հայերու հետ խօսելով, կեղծեց թուրքի խորամանկութեամբ հաւատացնել և սրտապնդել, որ մեր երկիրդն անհիմն էր կասկածներ յայտնելու Երիտասարդ թուրք վարչութեան նկատմամբ, որու նպատակն

է իւր հպատակներու անդորրութիւնն և երջանկութիւնն: Այո՛, թուրք կառավարութեան խոստացած երջանկութիւնն իւր քրիստոնեայ հպատակներուն, կը կայանար շէն մարդաբնակ գիւղեր, աւաններ անապատներու վերածելը, ուր կը տիրէ յաւիտենական լուութիւն, ինչպէս ապացուցին յետագայ դէպքերն և սարսափներն:

Թուրքի անմիտ առաջարկութիւնն.

Թուրք մեծամեծներն, ինչպէս կայսրն փորձեց զՊելճիացիս, Ռուսիոյ դէմ պատերազմ հրատարակելու պահուն, անմիտ և վատազգի առաջարկն ըրին Հայոց ազգին դաշնակցելու իրենց հետ ոճրագործութեան ձեռնարկին մէջ, և ճիշտ Վէլի Էֆէնտիի աղնարկնած ազատութիւնն առաջադրեցին, եթէ միաբանին ոտք հանելու կովկասու հայերն Ռուսիոյ, կամ նոյնէ աւել, Համաձայնութեան դէմ: Որքան և Հայերն դեռ իրենց սրտի վրայ կը կրէին 1903թ. Գօլիցինեան վերքերու երաշխեպն, սակայն ազգային արժանապատուութեան վիրաւորանք և նախատինք հա-

մարեցան դաշնակցիլ խաւարի հետ՝ կռիւ մղելու լուսոյ դէմ, դաւաճանել իրենց դաւաւոր դաւանանքին, որով կռուել են միայնաբար ամեն տեսակ բռնակալութեանց դէմ, յանուն իրաւանց և արդարութեան. ի սէր սեփական ազատութեան: Ինչ բանի վրայ կը վստահէին հայերն թուրքի առաջարկն ընդունելու. կայսեր մը խոստման վրայ, որ հանրազգային հանդիսական դաշնագրերն ճշմութեամբ թղթի կտորտանք կոչեց, թէ Երիտասարդ Թուրքերու պատշոյ խօսքի վրայ, զոր լուացին Ատանայի 30 հազար նահատակներու արիւնով: Բայց այդ առաջարկն յինքեան կը պարունակէր դիւական խորամանկութիւնն, սեւացած խղճերուն հանդարտութեան համար, որով ապագային մեղադրէին զՀայերն անհաւատարմութեան և ապստամբութեան կեղտով վարակուած, «Օսմանեան երկրի օրինաւոր կառավարութեան դէմ»:

Այսպիսի անխոհմ բայլ մը առնելու համար հարկ էր Հայուն մոռանալ նախ իւր չորս հազար տարուան պատմութիւնն, իւր յառաջընթաց քաղաքակրթութեան դերը յառաջաւոր Ասիոյ մէջ, հանդէպ շուրջ պատած բարբարոս ազգերու, որով ոսկի օղ

մը կազմեր էր եւրոպական գործնական զարգացման, արեւելցու տաք և վառվռուն մտածելակերպին հետ. երկրորդ պէտք էր ուրանալ իւր քրիստոնէական կրօնքն, որով ի սպառ մերկանալով ասիական խոր-խորն, ազնուութեամբ փայլեցաւ և գաղափարական վեհութեամբ մրցեցաւ իւր քոյրաթիւ արեւմտեայ հաւատակիցներու հետ։ Աւելորդ է պնդել ապացուցանելու համար կրօնքի ունեցած ազդեցութիւնն մարդու հոգւոյ, մտքի և սրտի վրայ. բաւական է միտք բերել Դէ Ամիչիսի երկու ցեղերու բնադրոջմի նկարագրութիւնն։ Հեղինակն Բոսփորի փոքրիկ շոգենաւիկներու վրայ ճանապարհորդած ժամանակ կը գրէ իւր տպաւորութիւնները։ Մի Հայ և մի թուրք նստած են իւր հանդէպ. կը նայի Հայու երեսն և կը գրէ փոքր ի շատէ. Բանական էակ մը որ կը խորհի կը մտածէ, իւր մածութիւնը կ'արտացոլան աչքերու մէջ, շարժումներն սրտի զգացումները կ'արտայայտեն, կ'իմանաս որ քեզի նման մէկն ունիս առջևդ, որու հետ կարելի է մտքեր և գաղափարներ փոխանակել և ի միասին ապրել։ Իսկ միւսն, թուրքն, ծալապատիկ նստեր է բազմոցի

վրայ, համրիչը ձեռքն է, կերպարանքը սգաւորի, սառած և դիմահար աչքեր, ոչ մի բան արտաքին աշխարհի հետ զինքն չի հետաքրքրեր. խեղճ վիպասանն անճրկած ինչպէս բացատրէ թուրքի հոգեբանութիւնն. նմանութեան մը կը դիմէ որով կը բացատրէ իւր ունեցած տպաւորութիւնն, որ իւր տեսակին մէջ միլիոնաւորներ կը պարունակէ։ Թուրքն՝ կ'ըսէ գրեթէ բառացի, նստած է դիմաց իբրեւ եզ մը որ կուշտ մը արածելէն վերջ կը նստի կ'որոճայ, անիմաստ և անբան աչքերով, որ իւր փորէն անդին ոչ կը զգայ և ոչ կը մտածէ։ Ահա քսաներորդ դարու ճակատագրական և ազատագրական պատերազմին կոչուած են այդ երկու ցեղերն իրենց դերը կատարելու. և որովհետեւ լոյս և խաւար չեն միաբանիր, նոյնպէս Հայը՝ և թուրքն. զի մէկն շինող է միւսն աւերող. մէկն կանգնող, միւսն կործանող. մին յառաջադէմ, միւսն յետադէմ. մէկն աչքն դէպի գաղափարական հորիզոններն է յառած, միւսն իւր հին զուրանի մէջ խորասուզուած. մէկը դէպ ի երկինք իմացական աշխարհի մէջ սրաթուիչ արծուոյ պէս կուգէ խոյանալ, ազատ շնչել, ազատ

ապրել, սեփական կեանքով, իբրև բնու-
թեան որդի. միևսի գլուխն վայրահակ
յերկիր, խաւար կը փնտռէ գիշերաշրջիկ
գազաններու բնազդով. իսկ ցորեկն՝ որոճա-
ցող անասուններու պէս, միայն փորի վա-
յելքն՝ դալար արօտատեղիներու մէջ փըն-
տռոյ։ Այս տարօրինակ մենամարտի մէջ,
հարկաւ Մտքի տիրապետութիւնն՝ գերա-
կշռող դեր պիտի կատարէր թուրք մթնո-
լորտի մէջ, որ միշտ Դէ Ամիչիսի նկա-
րագրած յաւիտենական եզը պիտի մնար
և ճնշուէր Հայի լծի տակ. Non so-
lum armis։ Ասոր համար անշուշտ
թուրքի պաշտպանութիւնը խիստ քնքշա-
բար ստանձնեց Բիէն Լօթի, որ արիւնարբու
գազաններու դատը պաշտպանած ժամա-
նակ՝ աւելի կը վայելէր իրեն Անասնա-
խնամ ընկերութեան մը անդամ գրուիլ,
քան Գաղղիոյ հռչակաւոր ճեմարանին կա-
ճառորդ անուանուիլ։ Գազան և միայն
գազան, կրցաւ կոչել Տրապիզոնի իտա-
լական ընդհանուր հիւպատոսն Մեծ. Յ.
Գորըրինի՝ զԵրիտասարդ թուրքերն օսման-
ցիկներն, որ ալանատես եղած էր Տրա-
պիզոնի Հայոց աղիողորմ կոտորածներուն։

Վոսփորի ափերու գազանները։

Այո՛ ուրիշ կերպ չէ՛ կարելի մտածել
և պատկերել Վոսփորի ափերու վրայ ժո-
ղոված մարդ-գազաններն, որոնք իրենց
ճիրաններու մէջ բռնուած գտան վերջա-
պէս Հայ ազգը, զրկուած ամեն միջոցնե-
րէ և ամեն յոյսէ օգնութեան, Պեռլինու
61 յօդուածին ստորագրող Պետութիւն-
ներէ։ Հայու սարսափելի վիճակն՝ արիւ-
նախանձ վոհմակի ախորժակն և հրճուանքն
դեռ սաստկացուց. և սակայն չհամարձա-
կեցան ճակատէն մօտենալ. ամենաստոր
դաւաճանութեանց դիմեցին. քանզի ճըշ-
մարտութիւն թուրքի բերնէն չէ ելած։
Մեր խաչն ու Աւետարանն ստութեան և
խարէութեան գործիք առին, իրենց լա-
րած թակարդի մէջ ձգելու ճշմարտութեան
և լուսոյ որդիքը։ Սատանան ալ գիտէ
հրեշտակ լուսոյ կերպարանիլ, խաբելու
և միայն խաբելու համար։

Այնուհետև ամբողջ ազգը պատրաս-
տուեցաւ մեռնելու, բայց քաջի մահուամբ
մեռնելու. կեանքը ստիպուած պիտի կորցը-
նէր, բայց պատիւը փրկել իւր ձեռքն էր

և հաւատարիմ մնաց իր հաւատքին և իւր պատուոյն։ Ամբողջ դարերու ոճիրներն ի միասին գործուեցան, ամեն տանջանքներ միանուագ ի գործ դրուեցան, յագեցնելու պարզապէս գազանային սրտմտութիւնն։ Նահատակութեան լուսաշող պսակն համահաւասար պատեց ծերու և երիտասարդի, այր և կնոջ ճակատներն, մատաղահասակ մանկտին, նոնենոյ կարմրաբոսոր կարկըտահար ծաղիկներու պէս, թօթափեցան ծնողաց հօր և մօր գրկին մէջ, և բոլորն ի միասին անցան յաւիտենական դռնէն խառնուելու Ատովմանց, Ոսկեանց և Վարդանանց գնդին հետ։

Իսլամութեան պաշտպան կայսեր Սալահէտտինի գոռի վրայ դրած ուխտն կատարուեցաւ. որդեգրած թուրքերը սոսկալի վրէժինդրութեամբ, Հայաստան ամբողջ միացող աւերակաց կոյտի մը վերածեցին։ Ուրախ եղէք գերման ժողովուրդ և զիտնական պատմաբաններ, չկան այլ ևս Հայերն, դէհ ձեր քաղաքակրթութեան գործն սկսեցէք արեւելքի մէջ, ձերն է ապագան...։ Ընդունեցաք անշուշտ ձեր քաղաքակրթութեամբ դաշնակիցներու համբոյրն, քանզի Համիսլամական տիրապե-

տութիւնն ապահոված է ձեզի Արեւելքի ճանապարհներն և գանձերն, արդէն եռոտանին կանգնած է, որոյ վրայ կը ծխայ հայ արիւնն. Համբուրգ, Պօլիս և Պաղտատ կը հմայեն լուսաշողջող երջանկութեան գալիք դարերը, բարբարոսութեան և գիշերի իշխանութեան տակ...։

Սյսպէս կը մտածէին Լիէժի կործանողներն, Շարլ Ռոայի յաղթողներն և թուրքի արժանաւոր դաշնակիցները։

Իրաւունք եւ արդարութիւն կը զինուին։

Սակայն իրաւունք և արդարութիւնն ուրիշ կերպ տնօրինած էին աշխարհիս բազդը։ Խաւար ոյժի դէմ, միաբանեցան ամէն ազատութիւն սիրող ազգեր. քաղաքական հաւատոյ նոր դաւանութիւն մը կազմեցին. Ազգերու դաշնակցութիւնն։ Ամերիկական ազատ շունչն թևատարած անցաւ Ուկրաինոսներու երեսէն, հասաւ նորոգելու հին աշխարհը։ Ազատութիւնն և Բոնակալութիւնն ահեղ մենամարտի բռնուեցան. այնուհետեւ ի հանդէս եկան խելքն, ճարտարութիւնն և քաջագործութիւնք Դաշնակից բանակին՝ որով Գաղղիոյ

և Իտալիոյ հայրենասէր գետերն և Սն-
գլիական ծովերն անմահացան նահատակ-
ներու ամբիժ արիւնով շահած յաղթու-
թիւններով: Ամենի Տևտոն գազանի ա-
տամներն թափեցան, ճիրաններն բթացան
կարծրակուռ հարուածներու տակ, ինկաւ
փոռեցաւ գետին, զգաց իւր պարտու-
թիւնն և աղերսեց հաշտութիւն: Վիթխա-
րի վարազի ինկնալով գաճաճ նիզակա-
կիցներն ժանգաճար երկաթի պէս փշրուե-
ցան և նմանապէս ծնրաղիւր մուրացին
հաշտութիւն յաղթողէն:

Արքայաշուք հսկայի պէս իրաւունքն
և ծիրանեփառ դշխոյի նման Արդարու-
թիւնն բարձր ի թիրախ բարձրացուցին
յաղթական դրօշն, հնչեցաւ խաղաղու-
թեան ձայնն: Խաղաղութիւն, անպատում
ցնծութիւն ամեն սրտի. խաղաղութիւն,
որ առաջին անգամ, համայնաշունջ ջրհե-
ղեղէն յետոյ, նկարեցաւ մեր հայրենեաց
կապոյտ երկնքի վրայ, երփներանգ եռա-
խորհուրդ գոյներովն, աղեղն ծիածան որ
դրոշմեց առաջին համրոյրն Մասիսու Սուրբ
սարի կուսական ճակատին: Ո՛վ Տեառ-
նագիր նշան իսկական հաշտութեան. նշան
որ կամարիդ երկու ծայրերով կը զուգեա

յաղթողաց ձեռքերն պարտելոց հետ, և
կը նուիրագործես ազգերու եղբայրութեան
դաշնակցութիւնն, եկ դարձեալ երեցիր
մեր սերելի հայրենեաց երկնակամարին
վրայ, աւելի պայծառ, աւելի նուիրական,
գոյներդ առած նահատակաց բոսորագեղ
արեան աւազանէն: Սակայն, դու կը յա-
մենաս ծածանելու ակնախտիդ լոյսերու
մէջ Ազատ Մասեաց կատարէն մինչև գե-
ղածփիկ Այասի ափունքն: Գաշնակից ազ-
գերու յաղթանակի շառաչն հասաւ մինչև
անծանօթ երկիրներ, Գաղղիա ցնծալից
և խանդավառ կ'ընդգրկէ յետ քառասնա-
մեայ գերութեան զԱլգաս և զԼօրէն: Գաղ-
ղիոյ բաղդի ղեկավար Կլէմանսօն, երբ կը
սքանչանայ ալգասուհւոյ մը ուրախու-
թեան վրայ, կը պատասխանէ աղջիկն.
«Հիմայ յիրաւի կը ծիծաղինք, Տէր իմ,
վասն զի շատ լացինք» — Իտալիա սրբ-
տապատառ հրճուանքով Տրենդօ և Տրի-
եստ եռագոյն դրօշի ծալքերու մէջ զու-
գեց մայր երկրի հետ, դարաւոր հառա-
չանքներ հնչին ծիծաղներու փոխուեցան:
Հին Ալբիոն, փառաց լոյսերու մէջ կը
լողայ, ովկիանոսներու ալիքներն անպար-
տելի ժայռերուն ընդհարուելով, փշրուե-

ցան խաղաղացան՝ անպարտելի տորմդի
լանջերուն համբոյր տալով: Այսպէս մի ըստ
միոջէ Բելճիա և Սերբիա և Չեխ-Սլա-
ւեաններ, որոց յօշոտուած դիակներու
վրայէն անցան բարբարոս թշնամոյ գե-
րանդազէն կառքերն և երկվարներն, այ-
սօր ամեն ցաւ սուգ և տրտմութիւն մոռ-
ցած, երգով ու պարով իրենց ազատու-
թեան տօնը կը կատարեն: Իսկ Մայր
Հայաստանն, չլսեց ոչ մի աւետեաց ձայն,
ոչ մի կոռնկ դեռ խապրիկ մը չտարաւ
թէ՝ Մերկացիր սգուրի զգեստներդ, եւ զար-
դարէ ցաւագին զլուսդ դշխոյի խոյրով,
ահա կը վերականգնի Նոր և Ազատ Հայաս-
տան, և պիտի վերադառնան ծոցդ՝ ցրուած
և գերուած որդիքդ, որոնք իրենց արիւ-
նով գնեցին և ստացան քեզի այդ ազա-
տութիւնն, հասարակաց թշնամոյն դէմ
կռուելով ինկան սկսած Մազուրեան լճե-
րէն, Կարպաթեան սարերէն, Մառնայի
ափերէն, Սարիղամիշի և Կարնոյ բար-
ձունքներէն մինչև Հարարայի փառապանծ
ռազմաբեմին վրայ:

Ինչ ստիպեց զՀայն կռուելու համաշ-
խարհային պատերազմի մէջ, երբ դեռ ա-
նորոշ էր իւր վիճակն և բաղդն, և ի սկզբան

թուէր, եթէ յաղթող կամ յաղթուած՝ միշտ
օտարի լծին տակ պիտի ծառայէր ստրկա-
բար: Մի միայն իրաւունքի և արդարու-
թեան տենչն որ կը խտանար ազատութեան
սիրոյ մէջ: Հայ ցեղի այս վեհ և անզու-
գական յատկութիւնն կարմիր թելի պէս
գծուած է իւր պատմութեան էջերուն
վրայ՝ զոր պիտի փորձենք հաւաստել:

Վեհաժողովի արդարադատութիւնն:

Ազգերու բաղդորոշ վճիռներու ժամա-
նակ, Նոր Արիօսպագինն պէտք է ի նկատի
առնու Հայի անցեալն, ներկայն և ապագան
ի սէր իրաւանց և արդարութեան: Եւ հարկ
է ընդ միշտ փարատի Հայի մտքէն Նոր
շղթաներու երկիւղն, և Հայ օրիորդներն ալ
կարենան ասել. Հերիք լացինք, իրաւացի
է մեզ ևս ծիծաղելն:

Հարկ չենք համարիր կրկնել այն ինչ
որ աշխարհ ամենայն հաստատեց թէ այս
ազատագրական պատերազմին քան զա-
մեն ազգ աւելի տանջուեցաւ և տասնա-
պատիկ աւելի զոհեր տուաւ Հայ ազգն,
անոր համար որ չկամեցան դաւաճանել
դաշնակիցներուն և զէն ի ձեռին ասպա-

րէզ իջան իրաւունքը և արդարութիւնը պահանջելու և պաշտպանելու հին և նոր բարբարոսներու դէմ: Այդ զինակցութիւնն ներշնչեց և փութացուց մեր ցեղի բռնաջնջումն: Չէզոք մնացող ազգերուն ազդարարուեցաւ թէ արդիւնը չունեցողն, վարձատրութեան յոյս չունենայ հաշտութեան վեհաժողովի մէջ: Քեզ համար ո՛վ սիրուն հայրենիք ո՛վ կրնայ առել որ չէզոք կամ անտարբեր մնացիր մարտական գործերէ: Հա՛րկ է շարել մի ըստ միովէ այն ամեն յիշատակութիւնը և արիական գործերն, որոնք ինքնաբերաբար գործուեցան, առանց շահախնդրութեան, առանց յետին մտքերու, այլ պարզապէս մարդասիրական հոգևով, ազատութեան սիրով: Դու քան զամեն ազգ տառապած էիր, սեփական ազատութիւնդ կորուսած և տառագիր հայրենի երկրէդ. դու դարերով բռնաւորաց և բարբարոսաց դաժանութեան, անգթութեան և զազանութեանց համ առած, ուստի քան զամենքն աւելի կրնայիր գնահատել իրաւունքի, արդարութեան և ազատութեան արժանիքն: Եւ իսկապէս 1914 օգոստոսի խուճապ տագնապի օրերուն քաղաքականացեալ աշխարհին, դու

քան զամէն քո զուգակից և բաղդակից ազգերն, յառաջադէմ և վրէժխնդիր արդարութեան, անձնանուէր նետուեցար համաճարակ հրեհհի մէջ: Դու յայնչափ խռովեցար, յուզուեցար, զայրացար, որչափ Տևտոնեան հրոսակներուն դէմ դիմագրաւող Գաղղիան, և Պելճիան, վազեցիր, խառնուեցար անոնց զունդերուն հետ, խառնելով արիւնդ այն նահատակաց արեան հետ որոնք լիքէքէն սկսած մինչև Մառնայի ափանց վրայ թափեցան, փրկելու զմարդկութիւնն և քաղաքակրթութիւնն՝ քսաներորդ դարու կոչտոշրակաւ բարբարոսներէն, որոնք միայն սիրեցին և սիրուեցան թուրքերէն: Հայ միտքն իսկոյն այնքան լուսաւոր կերպով ըմբռնեց, թէ բիրտ ուժի յաղթանակն, վերջին աղէտն պիտի ըլլար մարդկութեան, որքան վտանգին ենթարկուած երկիրներու մտաւորականներն: Պէտք չգգաց յորդորի և կոչի ինքնապաշտպանութեան գործին: Դաշնակիցներու պարտութեամբ անդառնալիօրէն կորսուած էր նաև Հայ ազգն, որ ըստ կարմիր Սուլթանին լոկ աշխարհագրական անուն մը պիտի մնար, և դժբաղդաբար իրականութիւն պիտի ստանար 1915ի զարհուրելի կոտորածներով,

եթէ Աստուած մոռացած լինէր զՀայաստան:

Հայ ազգի փայլուն ընդունակութիւնները:

Եւ որ ժամանակ Հայ ազգն իսկզբանէ ճակատագրական և բաղդորոշ պատեհաբաղձներու մէջ չէ ցոյց տուած իւր փայլուն ընդունակութիւններն, խաղացած որոշ դերն և մատուցած թանկագին ծառայութիւններն, ողջոյն մարդկութեան երջանկութեան համար: Աստուած զնա ուտիկան և պահապան կարգած է արևելքի դռներուն, կուրծքը դէմ տալու ամեն դարերու բարբարոսաց արշաւանքներուն, սուրբ գործածելու բռնաւորներէն վրէժ խընդրելու: Ուր որ կռիւ կայ սեփական իրաւանց և ազատութեան, ուր արդարութեան բողոքն կը բարձրանայ, Հայն միշտ պատրաստակամ նուիրեր է առատաբար իւր արիւնն: Հա՞րկ է հեզահոգի երկրագործ խաղաղասէր խոյանշան արիական ցեղին կռիւ մղել Նոր բիրտ ուժի ցլագլուխ բարբարոսներու բռնութեան դէմ: Հայկ չի վարանիր իւր երեք հարիւրով Բէլի անթիւ հրոսակներու դէմ խիզախել. ցեղային

կռիւ մ'է որ դարեր պիտի տեւէ. և Ուրարտացիք կ'ապահովեն արևմտեան Փոքր Ասիոյ ափերուն վրայ ապրող ժողովուրդներուն զարգանալ գեղարուեստից և գիտութեանց մէջ, որով Յունաստանն պիտի լինէր մայր և դայակ ամենազգի քաղաքակրթութեան: Պէ՞տք է ջախջախել և կապերու տակ դնել Բաբելացոց բռնաւոր ինքնակալութիւնն, որ շատ ազգեր կործաներ և թշուառացուցեր էր և քսաներորդ դարու Բօշկոռս պէս ահաւոր սպառնալիք մ'էին դրացի աշխարհներուն. ահա Երեմիա Մարգարէն հրաւէր կը կարդայ յաստուածակոյս կողմանէ Արարտեան թագաւորութեանց և Ասքանազեան գնդին: Հայ գնդերու դրօշներն կը ծածանին կիւրոսի բանակին մէջ, իբրև դաշնակիցներ յաղթանակաւ կը մտնեն Բաբելոն. այն ժամանակէն Հայերն ազատարարի դերը կը կատարեն պատմութեան էջերում:

Յունական զարգացման ազդեցութիւնն:

Մեծն Աղեքսանդր Գրանիկոնի և Իսսոսի յաղթութենէն վերջ, Դարեհին պատասխանած էր. Երկիրս ալ երկնքի պէս մէկ տէր

մը, մէկ արեւ մը պիտի ունենայ, և երկու վեհապետներն Արբելայի մօտեր իրենց բաղդը նժարի մէջ ձգեցին: Եթէ Պարսիկներն Հայոց կէս քաջութիւն ունեցած լինէին, արեւելքի և Հայաստանի վիճակն ուրիշ հանգամանքներ պիտի ստանային: Վահէ քառասուն հազար քաջերով Պարսից ձախ թեւն կը կազմէ, որուն հանդէպ Աղեքսանդր իւր քաջ զօրավարը Պարմէնիոն կը կարգէ: Խառնուրդի ժամանակ Պարսից աջ թեւն ի փախուստ կ'աճապարէ, Աղեքսանդր կեղրոնը կը փլուզէ և կընկակոխ կը հալածէ զթշնամին. սակայն Յունաց աջ թեւն Հայոց յանդուգն բախմանէն յետ կ'ընկրկի, կարգերն կը խանգարին. Պարմէնիոն օգնութիւն կ'աղերսէ Աղեքսանդրէն. առիժաբար մռնչելով կը հասնի Աղեքսանդր, քաջք ընդ քաջս ելեալ երկոքին կողմանքն զպարտութիւն խոստովանէին. բայց երբ յունական ձախ թեւն պատել կը փորձէ Հայերն՝ սոքա ի փախուստ կը դառնան¹. սակայն յաղթողն փոխանակ ընկճելու իւր քաջ ախոյեանը, բարեկամութեան ձեռն կը կարկառէ և այնուհետև

Աղեքսանդր հայ նժոյգներու վրայ աշտանակած կը մխէր պատերազմներու մէջ: Հոս Հերոդոտոս ունեցած է իւր ազդեցութիւնն Աղեքսանդրի վրայ, որ զՀայերն կը դնէ բնիկ Թեսաղիոյ, ուսկից գաղթած են ի Փոնդիա և տարածուած Հայաստանի մէջ, որով ցեղակից յունաց. և կամ իբրև հատուած մը Բագոսի բանակին, որ յետ Հնդկաստանի արշաւանքին իւր զօրաց մի մասն բնակեցուց Հայաստանի մէջ: Այժմ՝ կարելի է համարել որ Աղեքսանդր դաշնակից ըրած է զհայերն Հայ իշխաններու ինքնավար կառավարութեան ձեւ տակ, որովհետև իւր տիրապետած ազգերու ցուցակն ղրկելով Յունաստան՝ կը պակասի Հայերու և Հայաստանի անունը: Հայ ցեղն դարերով անջատուեր էր արևմուտքէն շնորհիւ պարսիկ տիրապետութեան, որոյ լծի տակ՝ Յոնիական ծաղկեալ գաղթականութիւնը կորսնցուցին իւրեանց փայլն: Հայաստանն այնուհետև յունական ազդեցութեան տակ, դարձաւ յառաջապահ և յառաջամարտիկ արևմտեան քաղաքակրթութեան և յառաջադէմ զարգացման արեւելքի մէջ, և կանգնեցաւ իբրև պղնձէ պատուար մը ընդդէմ բարբարոս

1. Արիանոս հտ. Ա. էջ 118 ԺԱ. Միլան 1826.

սաց արշաւանքներուն, որոնք Ասիոյ խո-
րերէն կուգային շարան շարան, կողոպ-
տելու, կործանելու, ջնջելու մարդկային
մտքի և սրտի ստեղծագործութիւններն:

Հռովմէական շրջանի մէջ:

Յոյներուն յաջորդեցին Հռովմայեցիք:
Պարթևներու հետ մղած երկար կռիւներու
մէջ, Հռովմի ձերակոյտն խորագիտութեամբ
սիրաշահեց զՀայերն և վարուեցաւ անոնց
հետ իբրև քարեկամութեան և կալանա-
ւորեց զԱրտաւազդ, տխրեցաւ ձերակոյտն
և Օգոստոս Հրապարակի (Forum) մէջ
կոչեց զայն մեծ վատահամբաւութիւն Հռով-
մեական ժողովրդեան: Օգոստոս իւր կտա-
կի մէջ զՀայերն Հռովմայ ժողովրդեան
դաշնակից կը յիշէ: Այսքան գիտէին աշ-
խարհի յաղթողներն գնահատել հայ ցեղի
բարձր յատկութիւններն և յարգել զա-
նոնց զիրենք շրջապատող ազգերէն: Հայն
արհամարհեց Հռովմի զինուց տիրապե-
տութիւնն և կռուեցաւ, Հայաստան երբեք
հաստատուն հռովմեական գաւառ չդարձաւ.
սակայն հեշտութեամբ հպատակեցաւ մտքի

տիրապետութեան, քաղաքակրթութեան և
գարգացման. ահա այս է պատճառն որ
Օգոստոսի ժամանակէն սկսած Հայ ար-
քայագունք և իշխանագունք Հռովմ կը
դրկուէին դաստիարակուելու, յորոց ո-
ղանք կայսեր հաճութեամբ թագ կապե-
լով դարձան կառավարելու զՀայաստան.
որոց ի միջի այլոց կողովոս կայսրն Մի-
հրդատ թագակալին ուղղելով խօսքն կ'ը-
սէ. «Մի մտածեր իշխելու այն ժողովուրդի
վրայ իբրև գերիներու, այլ պիտի կառավա-
րես իբրև քաղաքացիներ, զթուլեամբ և
արդարութեամբ¹»: Երբ քսան դար յառաջ
Հայերն իբրև դաշնակից և բարեկամ հռով-
մի ժողովրդեան, կը խրատուին գթութեամբ
և արդարութեամբ կառավարելու իրենց
հպատակներն, քսան դար յետոյ Բօշերն
և Թուրքերն անգթութեամբ և անիրաւու-
թեամբ ուզեցին բնաջինջ ընել զայն. Ո՛վ
ժամանակներ, ո՛վ բարբեր:

Եկեղեցւոյ անդրանիկը:

Յաւիտենական քաղաքն Հռովմ, երբէք

1. Տակիտ. Տարեգիրք:
չայկ. Մեմորարտը

հանդէպ ուրիշ ազգերու չէր ուզած ճանաչել եղբայրութեան, հաւասարութեան և ազատութեան սկզբունքներն: Նա ըստ Վիրգիլեան զուրցուածքին՝ ծնած էր զազգեր կառավարելու, ինքն էր տէր և իշխան, ուրիշներն իրաւազուրկ հպատակներ էին: Միայն ազատ Հռովմայեցին էր, օտար ազգեր գերի համարուած էին:

Երբ աստուածամարդն Յիսուս երեցաւ Հրէաստան, Պիղատոս մի անգամ առիթ ունեցաւ խօսելու Անմեղի հետ, ճշմարտութեան անունը լսեց խռովեցաւ, որովհետեւ իւր ականջներն սովոր էին լսել ստրուկներու կեղծաւոր և ստապատիր դրուատիք: Հարցուց թէ՝ ի՞նչ է ճշմարտութիւնն, իսկոյն օձի պէս խցեց ականջն և չ'ուզեց մնալ Յիսուսի պատասխանին: Եւ սակայն Փրկչի խօսքն երեք դարու ընթացքի մէջ, աւելի մեծացաւ և արձակեց ճիւղեր, քան զհատն մանանխոյ, որոյ վրայ ոչ թէ թրուչունք երկնից պիտի հանգչէին յոստո նորա, այլ ամենայն աշխատեալք և բեռնաւորք, որոնք երկրաւոր բռնաւորներու և հռովմէական երկաթէ բռունցքի տակ կը հեծէին, կրկէսներու մէջ գազաններէն կը յօշոտուէին:

Տառապած մարդկութեան բարերարի և ազատարարի խօսքը, առաջին անգամ պաշտօնապէս Հայաստանի մէջ հրատարակուեցաւ: Իբր մի ազգի, մի պետութեան դաւանանք, խաչի Ս. Նշանն Գրիգորով և Տրդատով ծածանեցաւ Հայաստանի սահմաններու վրայ: Հայք եղան Եկեղեցւոյ անդրանիկը: Հայաստանի այս հրաշագործ քայլն դէպ ի լոյս, դէպ ի ճշմարտութիւն, դէպ ի արդարութիւնն, ունեցած է անշուշտ իւր բարերար ազդեցութիւնն Կոստանդիանոսի մտքի վրայ, որ այլ և այլ գեղեւունքէ վերջ ՅԵՅին հրատարակեց Միւսնու հրովարտակն: Քրիստոնէութիւնը հսկայ նուաճումներ ըրած էր ի Սպանիա և առաւելապէս ի Գաղղիա. հոն ծնունդ առաւ շապարոսն, որ եղաւ Նշան ազատութեան: Կոստանդիանոս, դեռ հռովմայեցի էր, երբ քաղաքական ազատութիւն շնորհեց խղճի, կրօնքի, և հաւասարութիւն իրաւունքի անոնց՝ որ հռովմայեցի չէին: Քրիստոնէութիւնն ազատ ասպարէզի վրայ տարաւ յաղթութիւնը հեթանոսութեան դէմ: Սակայն, յիմարոքիւն թուեցաւ շատերուն իսկզբան՝ Կոստանդիանոսի առած քայլն ի շնորհս կրօնական ազա-

տութեան, հակառակ Հոովմի Սենատի բռնակալ և անտեղիտալի կամքին: Հեթա- նոսութիւնն յուսահատական կռուի պատ- րաստուեցաւ. երկու ճակատամարտ տեղի ունեցան, երկուքի մէջ ալ Հայերն ապա- հովեցին վերջնական յաղթութիւնն: Հոով- մի ծերակոյտն յոյսն դրած էր Լիկինիոսի վրայ, որ զրօքեր էր Միլանու հրովարտա- կին, արեւելեան գունդերով շարժեցաւ Կոս- տանդիանոսի դէմ: Թերեւս վտանգուէր ի- րաւունքի և արդարութեան յաղթանակն, եթէ ըստ վկայութեան Եւսեբիոսի Մեծն Տրդատ իւր քաջ զօրքերով չխորտակէր նախ Գաղերի և ապա Լիկինոսի լէգէոն- ներն, որով Կոստանդիանոս կարողացաւ թրակիոյ դաշտերուն մէջ վերջին հա- բուածն կշռել Լիկինիոսի գլխուն: Բայց հե- թանոսութիւնն դեռ չպարտուեցաւ: Յու- լիանոս Ուրացոյն՝ փորձեց Արամազդայ գահը կրկին Կապիտոլիոնի վրայ ամրա- պնդել նախկին փառքերով. և վարպետ ըմբշի մը պէս մրցեցաւ քրիստոնէութեան դէմ, որոյ աւերակներու վրայ կ'ուզէր կանգնել Հիլլենականոքիոնն: Բայց նախ անհրաժեշտ էր վերականգնել հոովմէական զինուոց հմայքն. ուստի որոշեց Պարսից

դէմ արշաւել: Ինչպէս նախկին հոովմայեցի կայսերը, նոյնպէս Յուլիանոս յոյսը դրած էր Հայոց օգնութեան վրայ: Բայց Արշակ մեր թագաւորն, հակառակ Փաւստոս Բու- զանդացւոյ յոռետեսութեան, հաւատացեալ քրիստոնեայ էր, և Ս. Ներսէսի ազդեցու- թեան ենթարկուած — որ գուցէ Ս. Բարսղի հետ Աթէնքի մէջ ուսումնակից եղած էին Յուլիանոսի — հրաժարեցաւ ձեռն տալ Ու- րացոյին. սա Տիգրիսի ափերու վրայ մա- հացու վէրք ընդունելով հոգին փչեց, պատմիչներէն բերանը դրուած բնորոշ բա- ցազանչութեամբն. Ո՛վ Գալիլէացի, յաղ- թեցիր: Այնուհետեւ արդարապէս Խաչի նշանն յաղթանակեց և նուաճեց ծանօթ աշխարհի ազգերը և կապեց զանոնք իրա-ւունքի, արդարութեան և հաւասարութեան զաղափարով և հաւատքով: Հայն պատմա-կանօրէն ունեցաւ իւր արժանիքն և փառքն աշխարհի վերանորոգութեան գործին մէջ: Սակայն հիւսիսային ազգերն, մշտական սպառնալիք էին քաղաքակրթութեան. վանդալներն սասանեցուցեր էին հոով-մէական աշխարհն. հարկ էր սանձել, վտա-րել գեղեցիկ երկրէն խաւիայէն գայլա-բարոյ ազգերը: Հոն կը շրջուին Ներսէս

և Սահակ Պատրիկներն, հայ հանճարն կը զսպէ զբարբարոսներն. երկու քաջերն արդ կը հանգչին Հոավեննայի Ս. Վիտալէ չնաշխարհիկ եկեղեցւոյ մէջ: Թերեւս Ներսէս Պատրկին խելքին և քաջութեանն արատ մը համարուի, որ Լոնգորարդացիներն հրաւիրեց տիրելու Խաւրիոյ. սակայն ոչ վատութեան կամ թշնամութեան համար, այլ արդար վրէժխնդրութեան մը համար, խենէշ թագուհւոյ ծաղրածութիւնները պատժելու համար. ասով Ներսէս աւելի ատելուն համար զկայսրունհին՝ նուազ սիրեց զիտալիա:

Ահա եօթներորդ դարուն կայսրութեան արեւելքի սահմաններն ոտնակոխ եղած էին Պարսից ասպատակներէն: Խոսրովի գունդերն մշտական վտանգ կը սպառնային Նոր Հոովմին. Պարսիկք և Բուղարք կայսերական քաղաքի պարիսպներն կը ծեծէին: Քրիստոնէութիւնն և քաղաքակրթութիւնն ի վտանգի էին: Թէ քաղաքական և թէ զինուորական ոյժերն մեղկացած, ջլատուած էին՝ անկումն ահաւոր էր, վերականգնումն անյուսալի: Ահա այդ բաղձորոշ ըոպէին մի Հայու հանճարն և կորովը կը փրկէ զկայսրութիւնն կործանումէ, և կ'ազատէ ջնջումէ յոյն-

հոովմէական քաղաքակրթութիւնն: Կոստանդիանոսի հաւասար, Ս. Խաչի փառքն կը բարձրացնէ Հերակլ, որ մարմնոյ կորովով և արութեամբ հաւասար էր իւր անուանակիր հին դիւցազին: Եօթը տարի արքունիքէն հեռու իւր զօրաց մէջ կ'ապրի, ամենքին օրինակ տալով չարքաշութեան և հրահանգելով ռազմական արուեստին մէջ. այնուհետև մէկ թափով վանելով վկանդելով Պարսից բանակներն, Քրիստոսի Սուրբ խաչն յաղթանակաւ կը վերադարձնէ Երուսաղէմ, որոյ տօնն հանդիսապէս կը կատարէ Կաթողիկէ եկեղեցին մինչև ցայսօր: Հայազարմ կայսեր յաղթութիւնները վերջին փայլն եղան հոովմէական մեծութեան:

Հայերն դէմ առ դէմ իսլամ աշխարհին:

Պարսից տէրութիւնն և իշխանութիւնն՝ խարխուլ վիճակի մէջ կը գտնուէին, երբ մահմետական բանակները Արարիոյ խորեքէն, սև հեղեղի պէս կը ճապաղին երկուրէն բաժնուած. մէկ թնն կ'անցնի Կարմիր ծով՝ կը նուաճէ զԵգիպտոս, Կիւրենիա, Մաւրիտանիա, կը թևակոխէ Ճիպրալթար,

կը տիրէ Սպանիոյ, երկար դարեր ստորկուլթեան մէջ պահելու համար. կ'անցնի Գաղղիա, բայց Շալոնի դաշտի մէջ, կարլոս Մարտէլի բազկէն այնպէս կը ջախջախուին հրոսակներու գանկերն, որ այլ ևս չեն կանգնիր. ասով փրկուած էր Եւրոպա: Միւս թէն կը շարժի Պարսից դէմ, որ գրեթէ անձնատուր կը լինի, ընդունելով իսլամութիւնն: Տաճիկ ասպատակներն կ'ընդհարին Հայաստանի կրանիդեայ պատուարներուն: Հասան սարակիւնոսք ամենի ալիքներու նման, գլորեցին քանդեցին մեր սուրբ քարինք. սակայն իրենք ալ փշրուեցան. եթէ Հայերն կուլային, մահմէտականներն չէին ծիծաղեր: Այն կենսունակ բեկորներէն վերականգնեցաւ Բագրատունեաց թագաւորութիւնն: Երկու դար Հայաստանն միայն կուրծքը տուած էր թէ՛ արաբներու և թէ՛ թաթարներու հարուածներուն դէմ: Աւելի յաղթող քան յաղթուած՝ կը շարունակէր իւր քաղաքակրթութեան յառաջապահի դերն պատուով կատարել. մինչդեռ Յաւիտեանական քաղաքն, Հռովմ, անոնց հրոյ և սրոյ ճարակ եղաւ: Դեռ հինաւուրց մայրաքաղաքի աւերակներն կը սոսկան լսելով

Տաճիկ անունն. դեռ չորս կամ հինգ տարի առաջ Սարակինոսներէն աւարած Ս. Պետրոսի նախագաւթի ականակուարծաթի ջահի օրինակն՝ երկաթաշէն կախուեցաւ: Գիշերական խուճապ դարձեր էին ամբողջ Եւրոպիոյ:

Բագրատունեաց փոքրիկ թագաւորութեան մեծ արժանիքը գնահատելու համար, բաւական է մտածել իրենց մայրաքաղաքի շքեղութիւնն, փարթամութիւնն, գիտութեանց և արուեստից զարգացումն. պէտք է նկատել զԱնին իւր փառաց մէջ. զինքը շրջապատող խաւար անապատ իսլամ աշխարհի հետ բաղդատելով: Հայ միտքը ոչ միայն զՀայաստան կանգուն կը պահէր բարբարոսաց դէմ մարտնչելով, այլ պայծառացաւ նաև վրասիորի ափերուն վրայ. միջին դարու Բիւզանդական լաւագոյն կայսրներն Հայազգի էին, բոլոր զինուորութիւնն և բարձր պաշտօնէութիւնը հայերու ձեռքը անցեր էին. և եթէ յոյն նախանձը ներէր, և չղաւաճանէին հայ ցեղին, թերևս Կ. Պօլիս Սուլթաններու մայրաքաղաք չդառնար: Ներքին և արտաքին պատճառներու երեսէն, Թուրքերուն սարսափ ազդող Անին, ինկաւ Սել-

ճուգեան թաթարներու ձեռքն, անով մեր-
ձեցաւ նաև Բիւզանդական կայսերութեան
օրհասն:

Հայերն եւ խաչակիրներն մարտակից հա-
սարակաց թշնամիի դէմ:

Հայ իշխանութիւնն և տիրապետութիւնն
խլուելով հայրենի հողէն, գոգցես և նա-
խախնամութեան ձեռքով, փոխադրուե-
ցաւ Տաւրոսի լեռնաշղթաներու անմատ-
չելի բարձանց վրայ. յաւիտենական կիր-
ճերուն պահապաններ լինելու. ապահո-
վելու համար արեւմտեան քաղաքակը-
թութիւնն, կռուելով երկու ճակատի վրայ
հասարակաց թշնամոյն դէմ, որ էին եր-
կու մուսուլման աշխարհներն՝ թաթարա-
կանն և արաբականն: Խաւարամիտ տգի-
տութեան ամպերն մեծ մասամբ ծածկեր
էին փոքր Ասիոյ լաւագոյն գաւառներն
Միջագետք և Սուրբ երկիրը: Փրկչի տնօ-
րինական տեղիք պղծուած էին, անօրի-
նաց լծի տակ կը տառապէին քրիստո-
նեայք: Արեւմտեան խաչապաշտ աշխարհն
զգաց ամօթն և անարգանքն. սուրբ նա-
խանձով լցուած զէնքի զիմեցին: Պատուա-

կան զինուորութիւնն Կոփրետոսի առաջ-
նորդութեամբ, անհուն նեղութեամբ ծան-
րաքայլ անցնելով դարանակալ երկիրնե-
րէ, խաչակիր բանակն Կիլիկիոյ դռները
կը հասնի: Իկոնիոյ դաշտերու մէջ հիւժած,
ուժասպառ մարտիկներն սարսափի մէջ
կ'իսկնան թէ ինչպէս անցնէին այն կիր-
ճերէն, որոյ արգելքն ոչ թէ լոկ մի Գոր-
դեան հանգոյց էր, այլ քաջակորով Հայոց
քաղմաթիւ սուրերն ու նիզակներն, ձողա-
չափ նետերն. որոց համե առեր էին Գսե-
նոփոնի Յոյներն, Հոռոմայեցիներն և ան-
հաւատներն: Կոփրետոս իւր բանակովն
ձգնաժամի մէջ էր, բոլոր Եւրոպիոյ ազգե-
րու պատին վտանգուած էր, քրիստոնէու-
թիւնն պարտութիւն պիտի կրէր իսլամ
աշխարհէն: Եթէ Հայերն դաւաճանէին ի-
րենց քրիստոնեայ եղբայրներուն, — ինչպէս
այն ժամանակ և առ յապայ, քաղցր հնչեց
Հայու բերանն այս կոչումն — ո՛հ չարա-
գոյն կերպով Կոփրետոսի բանակն կը
ոչնչանար քան Պետրոս Անապատականի-
նը Հունգարիոյ և Թրակիոյ դաշտերուն
մէջ: Ոչ. Հայն դարերով Արեւմուտքէն ի-
րեն յանձնուած յառաջապահի դերն պա-
տուով ուզեց կատարել այս անգամ ևս,

առանց շահախնդրութեան, առանց ստոր սակարկութեանց, առանց որ և է պայմանի. վեհանձնութիւն և մարդասիրութիւն սիրող Հայն, բնաւ իրեն թոյլ չպիտի տար շահագործել իւր եղբօր անձկութիւնն, կարօտութիւնն և կեանքի վրտանգն: Կոփրետոսի վարանամիտ և կասկածոտ պատուիրակներն, կը դառնան աւետաւոր Խաչակիր բանակին. «Հայերն մեր եղբայրներն են, մեր հաւատարիմ բազեկամները»: Խօսքերնին դեռ բերանին է, Կոստանդին իշխանի պատուիրակներն իբրեւ մխիթարիչ հրեշտակներ կը հասնին Կոփրետոսի առկայծեալ լապտերին լուսատու յոյսն մատակարարելու: Հայ իշխաններն, քահանայութիւնն, քաջակորով զօրքն և ժողովուրդն, քրիստոնեայ եղբարց օգնելու նուիրուած են: Անոնք կը կերակրեն, անոնք կ'առաջնորդեն դարանակալ կիրճերէն, յառաջապահ կը քալեն խռտանգուած և պարտասած բանակի առջևէն մինչև Անտիօք և մինչև ապահով յաղորդական ձառնապարհի վրայ չգրած դէպ ի Ս. քաղաքն Երուսաղէմ, յետ չեն դառնար:

Գերեզմանք խաչակրաց կը բողոքեն:

Հայոց մատուցած ծառայութեանց արժանիքն և արդիւնքն՝ արեւելեան խաչակրաց արշաւանքներու դարաշրջանին, կը սիրենք կարդալ Գրիգոր ԺԳ Քահանայապետի Հայոց ի պատիւ գրած նամակին մէջ. նա իւր թարմութիւնն դեռ կորսնցուցած չէ:

Իսկ մեզ ներկայ ըրպէին կը մնայ դառնապէս խորհրդածել, որ Հայու ճակատագրական աղէտի հանդէպ, մարտիրոս ժողովրդեան մը անմեղ արիւնով ազատութիւն և անկախութիւն կնքուելու ժամուն, դեռ թուրքական գերակշռող սէր մը և համակրութիւն կը նկատուի Կոփրետոսի, Առիւծասիրտ Հռիքարտոսի, Տանգրէտի սերունդներուն ըով: Խաչակրաց բոլոր դիւցազններն իրենց գերեզմաններու մէջ տագնապի և քրտինքի մէջ են, տեսնալով իրենց ազատարարներու և բարերարներու որդիքը այսպէս անողորմ բնաջինջ եղած, և մնացածներուն կը ժխտուի ունենալ ազատ և անկախ հայրենիք մը: Քրիստոնեայ արեւելքն սրբուելու է ընդ միշտ անհա-

ւատներէն, իրաւունք և արդարութիւն զայդ
կը պահանջեն: Բիրտոյ յոժն և բարբարոս-
տութիւնն ուզեց և կրցաւ ջնջել այնքան
ազատ և քաղաքակրթութեամբ ազգեր՝ թուրքն,
արեան մէջ խեղդեց արեւելեան ազգերու
ձայնը որ օգնութիւն կը խնդրէին ազատ
և հզօր Եւրոպայէն, և միթէ այսօր անկա-
րող պիտի գտնուի յաղթութեամբ և քայ-
քայութեամբ թուրքին զսպել, մաքրել հա-
շիւներն, և վերադարձնել ընկճուածնե-
րուն՝ իրենց հայրենիքը, իրենց ազատու-
թիւնն:

Թող չմոռնան, որոց պարտքն է ար-
դարութեամբ և իրաւամբ դատել և վճռել
փոքր ազգերու բաղդն և վիճակն, որ Ռու-
բինեան փոքրիկ թագաւորութիւնն զոհ
եղաւ մահամետական աշխարհի նախանձուն
և ատելութեանն՝ զոր ունէին առ արեւ-
մրտեայս, ի մասնաւորի առ Գաղղիա, իբրեւ
պաշտպան արեւելքի քրիստոնէից: Ռու-
բինեան թագաւորութիւնն չուզեց խզել ի-
րեն յարաբերութիւնն արեւմուտքի հետ, չու-
զեց դաւաճանել քրիստոսական կրօնքին,
և մինչև վերջ կռուելով ինկաւ իւր նիզակի
և ասպարի վրայ. նաև ի մահուն պաշտ-
պանելով իւր հայրենի սահմաններն, գրկե-

լով իւր մաքուր արիւնով սրբագործուած
հողն, կարծես թէ գուշակելով թէ օր մը
այդ արիւնէն՝ պիտի վերաբուսնի ազա-
տութիւնն, և դարձեալ թագազգուիս Ա-
ռիւն խաչագէն պիտի դառնայ իւր թա-
գաւորութեան տէր և իշխան:

Հայու եղբայրական օգնութիւնը:

Երբ մահամետականութեան թանձրամած
մառախուղն ծածկեց Հայաստան երկիրն և
առեւծասիրտն կիլիկիա. երբ ամբողջ Եւ-
րոպայ աշխարհ թողլքած զարեւելքի քրիս-
տոնեայք մարդախոշոշ բռնաւորի ձեռքն,
այն մահաշունչ վայրկեաններուն մէջ, դեռ
Հայը կ'ապրէր կռուելով իւր գոյութեան
պաշտպանութեան համար, դեռ Հայը կ'ե-
րազէր զարթնող Եւրոպան որ նոր խա-
չակիրներ զրկէ իրեն օգնութեան: Ուս-
տի երբ կռիւ կը ծագէր խաւարի և լոյ-
սի միջև, երբ արեւմտեայ քաղաքակրթու-
թիւնն վտանգի կ'ենթարկուէր յաւիտե-
նական բարբարոսներու կողմէն, հոն ներ-
կայ էր Հայն, պատրաստ մարդկութեան
դատին պաշտպանութեան՝ խելքով և գոր-
ծով մասնակցելու:

Տեսէք Ադրիականի այրասիրտ Դշխոյն,
Ռուբինեան թագաւորութեան ժառանգն և
արևմտեան քաղաքակրթութեան պա-
տուարն թուրքի դէմ, օրհասական կռուի
է բռնուած կրետէի ջրերու մէջ: Յաւ ի
սիրտ պէտք է ասել թէ Եւրոպայի Վե-
հապետներն իրենք իրենց դաւաճանեցին՝
թուրքի հետ դաշնակցելով Վենետիկոյ դէմ,
կործանելու ծովերու Տիրուհին: Անհաւա-
սար կռուի մէջ՝ ահաւոր ճգնաժամ մը
կ'անցընէր Սերենիսսիման: Ինչպէս ան-
գլիականը մեր օրերը, այն ժամանակ թուր-
քական նաւատորմիդն բռներ էր ծովերն,
սովի մատնելու զՎենետիկ. ահա այդ պա-
հուն մի միայն Հայը գտնուեցաւ կարեկից
և սրտցաւ իր արևմտեան եղբարց, մար-
դասէր Հասարակապետութեանն, երբեմնի
բարեկամին կիլիկիոյ թագաւորութեան: Ա-
հաւոր էր թուրքաց զօրութիւնն, սակայն
Հայ վաճառականներ, արհամարհելով ա-
մենայն վտանգ, մահը աչք առած, Վե-
նետիկոյ պարենաւորման ծանրութիւնն թե-
թեցուցին, հացահատիկ հասցնելով սո-
ված ժողովրդեան: Վենետիկեան Հասարա-
կապետութիւնն շնորհապարտ Հայոց մա-
տուցած ծառայութեանն, իւր դիւանական
թղթերու մէջ զայն ազնիւ ազգ կոչեց:

Հայրենագուրկ Հայն իւր գաղթավայ-
րերու մէջ անգամ փայլեցաւ քաղաքա-
կրթութեան և զարգացման գործի մէջ:
Փոքր Ռուսսիան (այժմու Ուքրայինան) իւր
քրիստոնէութիւնն և քաղաքակրթութիւնը
կը պարտի Անտոյ հայկական գաղութին:
Լեհաստանի մէջ մինչև ցարդ ժողովրդեան
առած է, պատուաւոր մարդ մը ըսելու
համար՝ կ'ըսեն. Հայ մ'ե: Վենետիկեան գա-
ղութն անխզելի պահեց արևելքի հետ իւր
յարաբերութիւններն և փայլեցաւ Վենետ-
իկոյ թուրքի դէմ կռիւ մղած Լեպանտոյի
ճակատագրական ծովամարտի ժամանակ:
Կատաղի և արիւնարբու Սէլիմ Բ. երա-
զեց Մէհմէտ Բի պէս, Վենետիկն ընել
իւր երկրորդ աթոռանիստն և Ս. Մարկոսի
տաճարն զուգորդել Ս. Սոփիայի, կանգ-
նելով ի նմա թուրքի մահիկն: Եւրոպայ
ողջոյն ահի և դողի մէջ էին. Վենետիկ
իւր ամբողջ մարտական կազմութեամբ՝
փութաց փառաց դաշտի վրայ դիմաւորելու
բարբարոս թշնամիին Լեպանտոյի ջրերու
մէջ: Երկինք մարտակից էր քրիստոնեայ
բանակին: Պատմական զուգադիպութեամբ
Հայ Դուիլիոս մը, Անտոն անուն, հա-
մանման ազնաւ գործիք մը հնարած լինե-

լով, ի գործ զըռուեցաւ վիենետիկեան տորմըի կողմէն, որով թուրքի ցականաւերն անշարժ կը բռնուէին, և քրիստոնեայք սանդուխներով վերելակելով՝ կորուստի կը մատնէին զնաւն և մէջինները. քառասուն հազար թուրք ջարդուեցան, քրիստոնեայ բանակն վերջնական յաղթութիւնն տարած էր: Եւրոպական ժողովուրդներն, ի մասնաւորի իտալիան ազատ շունչ քաշեց: Մէկ հայ մը կը յիշուի. թէ և մէկ էր, այլ իշխան մ'էր: Սակայն դեռ Եւրոպայ թուրքի սպառնալիքի տակ է: Մուստաֆայ Փաշայի բանակն Վիէնայի պարիսպներու տակ, դիւական զուարճութեամբ կը կաքաւէ վաղուեան յաղթանակին համար: Երբէք մտքէն չէր անցուցած Յ. Սորիեսկու շառափնաթափ սուսերի հարուածն. ուժգին բխումէն կը սասանին դահիճներն, և ջարդուկոտոր կը փռուին դիակներն յաղթողի ձիու սմբակներու տակ. հոն են հինգ հազար Հայ քաջեր, խառն կը խոցեն, խառն կը հարկանեն. կորովի բազուկներու մէկ հարուածով թուրքի գլուխներ գտակներու պէս կը գլորտկին գետնի երես: Վիեննայի և Քրիստոնէութեան ազատարարի գերագոյն պատւոյն՝ մասնակից և

գործակից եղաւ Սորիեսկուն՝ մի միայն Հայը ազգը:

Թուրքի օրիսան կը մօտենայ:

Այնուհետեւ Եւրոպայ երթալով զօրացաւ, նոր նուաճումներ ձեռք բերաւ թուրքական տիրապետութիւնից, որ երթալով տկարացաւ և վատթարացաւ մինչև ինկաւ իշխանոյ մարդոց կացութեան մէջ: Նա իւր առաջնութիւնը պիտի փնտռէր գտնալ արեան բաղանիքներ պատրաստելով, աւելի խելացի, խաղաղ, աշխատասէր և բարեկիրթ հպատակ ազգերէն:

Երկրի երեսի ազգերը, նախապատմական մաստոգոնտ և իխտիոսաւրոս հսկայ անասուններու պէս, զօրաւորը գտկարն կուլ տալով կամ ձուլելով իւր մէջ, իրենց տիրապետութիւնն կուզէին ընդարձակել: Հիւանդ մարդը ամենքի ախորժակ զրգոողն էր: Հիւսիսային Արջն, արեւելեան քրիստոնէութեան պաշտպանի դիմակի տակ, սրագործութեան դիմեց՝ դարերով արեւելքի սրտի մէջ բացուած վէրքն՝ թուրքական նեղխութենէն սրբելու. բայց եւրոպական դիւանագիտութիւնն, շահասիրութիւնն՝ հի-

ւանդապահի սպիտակ շապիկներով քողարկուելով, խնամատարի դերը կատարեց, վերապահելով իրեն այն մասերն որոնք առողջ և շահաւոր էին պաշտպան հսկաներուն։ Անոնք մեր ապագայ աղէտից սերմերն ցանեցին Հիւանդ մարդուն մէջ, ինչպէս մեծ ճանձերն իրենց ձեռուկներն կը ձգեն շաղիղներու վրայ։ Մի քանի միլիոն կեանք այսօր պիտի չ'ողբար « երջանիկ Եւրոպան » եթէ նախ Աղրիանուպօլսի, ապա Սեաստապօլի, հուսկ Ս. Ստեֆանօի կամ Բերլինի դաշնադրութիւնը՝ իրաւանց և արդարութեան վրայ հաստատած լինէն։ այդ փառքն Ամերիկայի վերապահուած էր։

Միացած զօրութեամբ։

Այսօր պատմութեան խորանի վրայ դրուած է այս հարցը. Ո՞վ յաղթեց։ Անգլիական տորմիդն, Մարնայի դիւցապունները, թէ Ամերիկայի բազուկն։ Ստոյգ պատասխանն այս լինելու է. Ամէնքն ալ յաղթեցին։ Վասն զի ամենքի համերաշխ գործը, իւրաքանչիւր պատերազմական ճակատի վրայ՝ համընթացան ի գլուխ տանելու յաղթութիւնն։ Փոքր ուժերն անգամ

ունեցան իրենց մեծ կարևորութիւնն, ինչպէս հսկայակոյտ մեքենաներու մէջ՝ մէն մի պտուտակ, մէն մի գամ՝ հարկաւոր են կանոնաւոր շարժման և գործի յառաջադիմութեան։ Հետեապէս փոքրիկ Հայ ազգի արդիւնքն ո՞ւր պէտք է փնտռել այս հսկայական մարտամբոխին մէջ, յորում հաւասարապէս կրակեցին Թաւկան, մաստդոնտ հրետանին և ատրճանակն։ Յիշենք մեծ պատերազմի ելեէջներու մի քանին, յորս փոխ ընդ փոխ ծիծաղեցան և լացին կռուող ազգերն։

1914ի պատերազմի առաջին օրերուն Գերմանացիք հաշուեր էին Օգոստոսի 15ին Պարիս մտնել. արդէն սրարշաւ բանակներն երեսուն քիլոմետր հեռի էին քաղաքի պատնէշներէն. ամբողջ Գաղղիա սարսափի մէջ էր։ Խնդրեցին Չարէն շուտափոյթ օգնութիւն։ Մեծ իշխան Նիկոլայ կարծուածէն աւելի արագութեամբ կոխեց Բրուսիոյ սահմաններն. իւր կարգին Բերլին գտնուեցաւ սպառնալիքի տակ. որով ստիպուեցաւ գերմանացին ստուար զօրաբաժիններ Գաղղիոյ ճակատէն զրկել Ռուսներու դէմ. առով Գաղղիայ ազատ շունչ քաշեց և ժամանակ ունեցաւ անպարտելիօրէն ամրացը-

ներու զՎէրդէօնն: Այս կարեւոր պարագային մօտ 150 հազար կանոնաւոր հայ զօրք Ռուս բանակի մէջ կը կռուէր հաւասարապէս զերմանացի և աւստրիահայաւտակ հարաւ — սլաւեան ազգերու դէմ: Յանկալի է որ այս հանգամանքը Գաղղիացի աննկուն Վազրն անտես չ'առնէ Հռենոսեան և Ալզաս — Լօրէնի սահմաններն զծագրած ժամանակ:

Հակառակ ուղղութեամբ զերման բանակին, անոնց աննման դաշնակից թուրքն, իւր խառնավար խուժանն մղեց դէպ ի կովկաս. թիֆլիզի մէջ Նոր Խալիֆայուլթին հաստատելու ցնորքով: Հոն Ռուս քաջարի զօրքն, աջակից ունենալով բիւր մի և աւելի առիւծասիրտ հայ կամաւորներն, Սարիղամիշի և Արտահանի միջև Էնվէրի երեք զօրաբաժիններն անվիճելի կերպով ջախջախեցին: Այդ հարուածը անբուժիլի մնաց բոլոր ժամանակ կովկասի ճակատի վրայ: Թաթուլ Վանանդեցին կրկին անգամ իւր վրէժն լուծեք էր Տուրքիականներէն: Էնվէր և իւր ջոկըն ընդ միշտ ցեխի մէջ խրուած պիտի մնային, եթէ Գարդանէլի անյաջող արշաւանքն չվերակենդանացնէր թուրքի մէջ «սեյադրե-

շի» յաւակնութիւնն: Սկսաւ ընդվզել և ապարթանել, հող ածել զգլխովն, ըստ մեղրախօս Եղիշէի, և երկու բազուկներն երկնցուց դէպի Հնդկաստան և Եգիպտոս: Համիսլամական ուրուականն՝ դափնիներ կը սփռէր անցնելիք ճանապարհներու վրայ: Եւ պէտք է խոստովանել որ 1916ին, Միջագետքի և Եգիպտոսի Անգլիական ճակատներն նախանձելի դիրքի մէջ չէին: Ահա այդ ողբերգական պահուն՝ Հայ զընդերու անգուսպ եռանդն էր, անսահման ազատութեան և վրէժի ոգին էր, որ քաջեց տարաւ քաջայանդուզն Հայ կամաւորներն պարանոցաթաղ ձիւներու միջէն. գոգցես թէ առած կը սաւառնին Փալան թէօքեանի բարձունքներէն, կը սողան կիրճերէն և մի առ մի քանի մը մարտկոցներն զրաւելով՝ կը խուժեն քաղաքը, Էրզրում առնուած էր: Իւզենիչ զօրավարն ձրիաբար շորթեց դափնիներ. Հայ կամաւորներն մնացին ստուերի մէջ, դիցազուններու անունները ԽՈՀԵՄՈՒԹԵԱՆ համար առ ժամն չ'ուզեց հրատարակել մեծ իշխան Նիկողայ, որ կովկասու ճակատի գերագոյն հրամանատարն էր: Կարինէն ոռու բանակն երկու թեւ բաժնուած դէպ ի Երզրն-

կեան և Տրապիզոն յառաջեց. երկու քաղաքներն մին միւսի ետեւէն ինկան Ռուսաց ձեռքը: Ֆոն դէր Գօլց գլուխն վրայ տուաւ. գերման արծիւն սկսաւ խոնարհիլ այլ ևս չբարձրանալու համար: Շիւար և սարսափ պատեց Պօլսոյ արքունիքն. մոռացան Եգիպտական ճակատն, ուժերնին կեդրոնացուցին մայրաքաղաքը ապահովելու Ռուս վտանգին դէմ: Բաղդն կրկին ծիծաղեցաւ Ալլիոնի, Եգիպտոս ընդ միշտ ազատած էր թուրքի սպառնալիքէն, իսլամութեան կանաչ նշանն դարձաւ իւր թաքըստոցն. Եգիպտոսի նոր Սուլթանով ամրապնդեց իւր գերիշխանութիւնը: Չափազանցութիւն չպիտի համարուի, եթէ պաշտպանենք որ այս ճակատի բարեջրջութեան յաջողութեանց մէջ՝ Հայ զինուորն փառքի մէկ կարևոր մասն ունեցած չ'ըլլայ:

Մինչև 1917 Ապրիլ ամիսը, Հայաստանն իւր որդիքներով կռուեցաւ զօրութեանբար իբրև դաշնակից երեք մեծ պետութեանց, ցանուած ցրուած ռուսական հսկայ բանակի շարքերու մէջ. սակայն գնահատելու ժամանակ՝ նա իւր էութիւնը չի կորցնէր բնաւ: Վասն զի եթէ քաղա-

քական դիտումներով Չարի տէրութիւնն 1886ի զինուորագրութենէն յետոյ, հայերէն կազմած Արտանակի գունդն չցրուէր կանուխէն, հետ գհետէ աճելով հայկական գունդերն, 1914ին կարող պիտի ըլլային առանձնակ հարիւր յիսուն հազարի բանակ մը պատերազմի՝ դաշտը զրկել, գրեթէ կիսով չափ աւելի քան Պելճիական անպարտելի գումարտակները: Լուսթեամբ կ'անցնիմ Վանի բանակին ընկերացող կամաւորներն, որոնք մէկ թափով հասան Տիգրանակերտի դռներն, և զոհ գնացին խարդախ ռազմագիտական նահանջի մը, ուր ինկան քաջակորով ֆեռին և ընկերները:

Հայկական բանակի նշանակութիւնն:

Հայկական բանակի գոյութիւնն երևան եկաւ ռուսաց տէրութեան և բանակի քայքայմանէն յետոյ: Ռուս դասալիք զինուորներու դատարկն լրացուցին հայ զինուորութիւնն և կովկասեան ճակատի պաշտպանութիւնն իրենց վրայ առին: Այն միջոցին կովկասի մէջ կազմուեցաւ Հայ — Վրացի — Թաթարական դաշնակցութիւն մը: Հայոց ազդեցութիւնը գերակշիռ տեղ

գրաւեց Կովկասի գործերու մէջ: Գաղղիացի սպաներ այցելելով Կովկասի ճակատն, հիացեր էին հայկական զինուորներու մարտական կազմին և տեսքին: Անոնք կը խոստանային չթողլըել Դաշնակիցներու դատն՝ այդ կարևոր ճակատի վրայ: Դրժբաղդաբար Ռուսական Բօլշևիկզմն խորապէս ցնցեց և խրամատեց ամբողջ Ռուս բանակի կազմն. դաւաճանեցին իրենց դաշնակիցներուն, և մատնեցին թշնամւոյն նախկին բարեկամներու դաշինքներն: Գերմանիոյ պատրաստած յեղափոխական թոյնն վարակեց ամբողջ Ռուսաստանի մարմինն, և դարձուց անզգայ դէպ ի կռուղ կողմերն, արեւելեան ճակատն դադարեցաւ գոյութիւն ունենալէ: Գերմանիա թիկունքէն ապահոված, իւր ամբողջ զօրութեամբ դարձաւ արևմտեան ճակատի վրայ: Վեց ամսի չափ ահեղակերպ կազմութեամբ կը պատրաստուէր 1918 Մարտի 21ի յարձակմանն:

Գերմանիա միւս կողմէն քայքայիչ դիւանագիտութեամբ թափանցեց Ռուսաստանի ներքին խաւերու մէջ. ամէն կողմ կը վխտային իւր մարդորս գործակատարներն: Բռնաւորներն խաւար տարրի մէջ

այնպէս յաջողութիւն կը գտնեն, որքան սունկն աղբորով տեղերու վրայ: Նա դէպ ի Հնդկաստան նոր անցքեր կը փնտռէր: Կովկասեան երկաթուղիք Բաթումէն դէպ ի Բագու և դէպ ի Ճուլֆա, թովիչ հրապոյր մը ունեցան և ձգեցին զՏևտոններն հոն: Թաթար և Վրացի տարրն՝ թովիչներու ազդեցութեան տակ՝ մագնիսական քնոյ մէջ եղողի պէս, սկսան հակառակ գործել իրենց դաշնակից հայերուն. վասն զի զլացան ազատ անցք թողուլ իրենց հողի վրայէն դէպ ի Պարսկաստան: Վրացիք 1918 Յունուարին զաղտնի դաշնկնքած լինելով գերմանացոց հետ, բաւական զօրբաւժին մը երեցաւ թիֆլիզի մէջ: Թաթարներն հետեցան Վրաց և հրաւերեցին զՏաճիկներն ի Կովկաս: Հայերն միացին երկու սուրի մէջ: Օգնութիւն աղերսեցին դաշնակիցներէն, ի զուր. վասն զի գերմանացիք ահաւոր յարձակողականը սկսել էին Ֆիանդրոյ ճակատի վրայ. իսկ թուրքերն յոյս դնելով Վրաց և Թաթարաց օգնութեան վրայ, երկու բանակ սկսել էին շարժել դէպ ի Կարին: Ամբողջ կովկասու հայութիւնն՝ բնաջնջման վտանգի և տագնապի մէջ սոսկալի վայրկեաններ կ'ան-

ցնէր: Վրաց գաղտնի դաշնադրութիւնն հազիւ Հայերուն յայտնի կը լինի ապրիլ ամսի մէջ: Առաջին զայրոյթէն յետոյ, սոսկումն կը զգան բարբարոսէն, իրենց դաւաւոր անհաշտ դահիճէն, հաշտութիւն խնդրել. սակայն ոչ մի հնար չկայ խուսափելու այդ դառն բաժակէն: Հայերն Կ. Պօլիս և ի Բերլին պատգամաւորներ կը ղրկեն հաշտութիւն կնքելու: Թուրքն աւելի «մարդասիրաբար» կ'ընդունի Հայ պատգամաւորութիւնն՝ քան կոչոտոչական գերմանացին: Շիկամօրուս Փրեզերիկոսի թոռներն, ուզեցին կրկին անգամ Հայուն անացորդն արեան մէջ խեղդել. այն քաջերու ժառանգներն, որոնք Սարոսի յորձանուտ ջրերու միջէն, իրենց կայսեր ջրախեղդ դիակն ցամաք քաշեցին, որ չպիտի կորցնէր կեանքն՝ եթէ հաւատար իւր անձի պահպանութիւնն՝ տաւրոսաբնակ առիւծներու բազկին: Ո՛հ, պատմութեան փոխանակումներ:

Աններելի հոգեբանութիւն:

Դամոկլէան երկսայրի սրի տակ Մայիսի 28ին Հայու կնքած հաշտութիւնն, Թուրքի

հետ դառնապէս քննադատեցին ինչ ինչ թերթեր Գաղղիոյ և Անգլիոյ, դաւաճանութեան մուրն քսելով հայ ամբիժ ճակատին: Անհասկանալի է մեզ համար այդ հոգեբանութիւնն. անողոր և աններող դէպ ի փոքրիկ ազգ մը, ընկճուած և հարստահարուած և թարթարաւաց հաստ օղակի մէջ բռնուած, որ իրեն փրկութեան միակ ճանապարհն կը փնտոէ ակամայ հաշտութեամբ: Ինչո՞ւ նոյն դատաստանով չդատեցին նաեւ Ռումանիոյ կնքած հաշտութիւնն. այլ համակրանք, ամեն կողմէ կարեկցութիւն պարտելոց, զովեստներ դիւցազնութեան, խոստումներ վերականգնելու և վարձատրելու, եթէ վերջնականապէս խորտակուին թշնամիներն, թարթարունկը: Ռումանիա անձնատուր լինելէն յետոյ, թող որ այնքան աւար և կողոպուտ ձեռք ձգեց թշնամին, ոչ մի օգնութիւն չհասուց դաշնակից բանակներուն, և ոչ Սալոնիկի ճակատին: Իսկ դատուած և դատափետուած Հայը, Թուրքի հետ հաշտութիւն կնքած Հայն՝ զէնքը ձեռքէն վար չդրաւ, չհպատակեցաւ, չստրկացաւ յաղթողի ձեռքի տակ. դիւանագիտական գործը կատարելէն յետոյ, իւր բանակն ոտքի վրայ պա-

հեց և զէնքը ձեռքէն վար չդրաւ: Բանալն՝ կռուող մարմինն, անհաշտ մնաց թուրքի հետ՝ պաշտպանելով իւր հայրենիքը. հրետանին երու որոտն, գնդացիներու ճարճատիւնն, հրացաններու բոմբիւնները ամբողջ հայկական ճակատի վրայ մինչև վերջ չլռեցին: Բագուի թաթարներու յեղափոխական շարժումն՝ համիսլամական ծրագրով, հայ զօրքի կողմէն իսկոյն կը զսպուէր եթէ անոնք օգութեան չկանչէին թուրք զօրքերը....:

Հայկական ֆակատի նշանակութիւնն:

Արարատեան Հայկական Հանրապետութիւնն, Անդրանիկի բանակն՝ պարսպեր էին Պարսկաստանի ճանապարհն:

Հայոց բռնած ճակատն երկու կարևոր հետեանքներ ունեցաւ դաշնակիցներու համար, բայց ի մասնաւորի անգլիական Միջագետքի և Պաղեստինի ճակատներու նըկատմամբ: Կարսէն սկսած մինչև Ճուլֆա, հակառակ վրաց դաւաճանութեան, պաշտպանեց հայ բանակն և չթողուց թուրքի խուժանին միանալ Ատրպատականի խազմարարներու հետ: Արարատեան նո-

րակազմ իշխանութիւնն՝ Բելճիոյ դերը կատարեց, զոգ երեք ամիս, թուրքական յառաջխաղացութեան դէմ ի Բագու՝ խոչընդոտներ յարուցանելով և կռուելով: Այս դիւցազնական պաշտպանութեան հետեանքն այն եղաւ, որ թուրքերն բովանդակապէս տիրելու համար Կովկասին և ընկճելու զՀայերն, ստիպուեցան Միջագետքի ճակատէն օգնութիւն զրկել Ատրպատականի խազմարարներուն, որպէս զի Սինեաց աշխարհն գրոհ տան. իսկ Պաղեստինի ճակատէն երկու զօրաբաժին կը զրկուին Կարսը, Արտահան, Ալեքսանդրապօլ, Գաճակ գրաւելու և միանալու Բագուի թաթարներու հետ: Մինչ թուրքերն, վերև ահանարկածս Ադրիանուպօլսոյ վերստին գրաւումովն սոնքացած, կարծէին նոյնքան հեշտութեամբ գրաւել անդրէն զԿովկաս, անգլիական բանակն աւելի երազ, աւելի ճարպիկ գտնուեցաւ իւր շրջապատող շարժումներով և մօտեցաւ Հաւարայի ռազմադաշտին: Ալէմբի զօրավարն՝ կռուի հանգոյցն լուծուելու տեղւոյն վերամարտիկ կը կարգէ Հայ կամաւորներու գունդն ութ հազար հոգի: Հայ զինուորներն գիտակից իրենց յանձնուած դերի մեծութեան, կ'ուխ-

տեն արժանանալ աշխարհի հիացման, որ իրենք միայն խողխողուելու ազգ չեն, այլ զիտեն նաև յաղթել՝ երբ իրեն հաւատարիմ բարեկամ սուրը ձեռքին ունենան։ Խստերախ երիվարի նման, սանձակոտոր կը սուրան դաշտի երեսն, թեթևոտն կը վերելակեն բարձունքները. Գաղղիացի հրամատարն չի կարող զսպել անզուսպ եռանդն վրիժառու հայ զինուորին։ Մեր երևակայութենէն դուրս է նկարագրել քաջաց յարձակումն, բարձունքներու յաղթանակաւ զբաւումն թշնամեաց խորտակումն։ Պարտուած լեղապատառ թշնամին միայն հասկացած լինելու է անոնց թափն, անոնց ոյժն, որ իրենց ամօթն ու կորանքն պարտկելու համար, մեծագոյն զոքեստն տուած են զիրենք յաղթողներուն. ի՞նչ քնէինք ասելով. կայծակի երագոռնաւոր հաւասար վրասիւս։ Կայծակ. կարծես հայու սեփական տիտղոսն է։ Զմեզ դաւաճանող վրացին ալ վաղուց փորձած էր հայու երազութիւնն և բազկի ոյժն և ձգած սարսափն. սաքարրոռէոյի բնակիչներու բերանն առած եղած է ասել « Հարաւայինն (Հայն) եկաւ, հետն ալ ԿԱՅԾԱԿ բերաւ ¹ »։

1. Մօլխա սօմէխիօ, մօլխանա սխուամէխիօ.

Այն ահաւոր կայծակն շառափնաթափ՝ Ալէմբիի բանակին մահացան հրետանին երու բոցերու հետ՝ ջարդեց, փշրեց, վառեց բարբարոսաց կազմութիւնն. քամին տարաւ Ստամբուլ տաճկական բանակի ածիւնն. օսմանեան պետութեան գերեզմանի քարն հոն կոփուեցաւ, յորում պիտի գրէ Պատմութիւնն. « Ծնաւ յարենէ, կերակրուեցաւ արիւնով, խեղդեցաւ իր արեան մէջ »։ Թուրքի արքունիքն անպայման անձնատուր կ'ըլլար յաղթողին։

Անմահ փառքն, անթառամ դափնին երկորդեցին Անգլիական բանակներն. բայց շնորհակալ ենք Մեծ Ազգի մեծ զաւակներուն, որ նաև վեհանձնօրէն ճանաչեցին և գնահատեցին թէ՛ Կովկասի քաջերու և թէ՛ Հարարայի նահատակներու արդիւնքն և օժանդակորէնն զոր մատուցին առանձին անգլիական և թէ՛ ընդհանուր դաշնակցաց յաղթական զինուց։ Ուստի վերև ասածնիս անապարձութեամբ չէր, թէ Կովկասի Հայոց ճակատին մղած կռիւնքը, կարեոր հետեանքներ ունեցան դաշնակից բանակներուն, Պաղեստինու ճակատի վրայ տարած վերջնական յաղթութեանը մէջ։

Թէ մեր բարեկամներն և թէ թշնամիներն (եթէ կարող են) պէտք է խոստովանին անկեղծաբար որ Հայ ազգի ցուցած այս կորուսն, անպարտելի ոյժն՝ նախընթաց ունեցած չէ ընդհանուր պատմութեան մէջ: Սրոյ և հրոյ միջէն կռուեցաւ ռիսերիմ թշնամույն դէմ, որ ծայրակտուր ընելով անգէն ժողովուրդ մը, փորձեց ըսպաննել Հայ կեանքն. իսկ հայկազուն քաջերն իրենց կուրծքերով միայն վանեցին զգահիճներն և ազատեցին ազգին կեանքն ու պատին, և նուիրագործեցին հայրենի հողն և թուրքի պղծութիւններէն սրբեցին: Եթէ ուրեմն Արդարութիւնն երկնքէն իջնայ կրկին հողագնտիս վրայ, անոր առաջին գործը պիտի ըլլայ վարձատրել Հայոց նահատակութիւնն՝ հրատարակելով Հայաստանի անկախ ազատութիւնն: Սիրեցէ՛ք զարդարութիւն ոյք զատիք զերկեր՝:

Ի՞նչ արժէք ունին խոստումները:

Այս թռուցիկ ակնարկներու մէջ փորձեցինք խտացնել Հայ ցեղի նկարագիրն

և կատարած դերը քաղաքակիրթ աշխարհի կռիւներուն մէջ, հանդէպ մարդկութեան յաւիտենական նախատինք բերող թուրք ցեղին: Ուզեցինք որ Հայ ազգը հին և նոր փառքերով, սրով սրբած քրտինքովը, իբրև բարեգործ և զինուոր մուտք ունենայ այն Տաճարի մէջ, ուր հիմայ Իրաւունք և Արդարութիւն պիտի յաղթանակեն: Այն ատեանէն, արդարադատութիւն ոչ թէ մուրալու այլ պահանջելու, վստահելով որ ոչ Ուիլսոն, ոչ Կլէմանսօն և ոչ Լօյա ճիօրճ իրենց խոստումները թողուն որ թղթի կտորտուանքներու պէս քամին տանի: Երբ փոքր ազգերու կը խոստանային իրաւունքն տալ տնօրինելու իրենց վիճակն, ազատութիւն հայրենիքի, Հայերն և Հայաստանն ունէին ի մտի, թէ զիւանագիտութիւնն դարձեալ իւր մտքի սեղմումներով, իւր շահասիրական դիտումներով խտրոց մը չէին դնէր Եւրոպիոյ և Ասիոյ փոքր ազգութեանց միջև: Մենք Հայերս միամտաբար հաւատացինք և ընդունեցինք Պետական գործիչներու խօսքերն՝ իրենց բնական նշանակութեամբ. անոր համար անպայման և անհաշիւ զոհեցինք մեր բոլոր կեանքն

այդ գաղափարի իրագործմանը: Մենք հաւատացինք անոր համար մանաւանդ որ Սզատն Սմերիկայ իւր որդիքներով կուգար ազատութեան մարտն մղելու բարբառոս և ոճրագործ ազգերու դէմ. անոր համար որ երբ Ուիլսըն իրաւունքի և արդարութեան դրօշն պարզեց, և թէ ինչո՞ւ անշահասիրաբար ոտք կը կոխէր Գաղղիա, մենք յիշեցինք անոր մեծ նախորդի խօսքը, որով գաղղիական ազգի պատիւը կը յաւերժացնէր այսինքն թէ անոր գերազոյն փառքը կը կազմէր ընկձռած, ձեռնած ազգերու պաշտպանութիւնը: Եւ յիշուի Հայ ազգնանպայման հաւատքով լցուած էր կանխաւ դէպ ի գաղղիական ազգի վեհանձն և մարդասիրական զգացումներն, վասն զի անոր ապացոյցն բազմիցս տուած էր անցելոյն մէջ ուղղամտութեամբ և անձնանուիրաբար: Մեր այս համակրութեան և հաւատքի արդիւնքն էր որ պատերազմի սկիզբից Վեհափառ Կաթողիկոսն ամեայն Հայոց, Հայկական Պատուիրակութիւն մը ի Պարիս հաստատեց և իրեն ներկայացուցիչ անուանեց Վսեմ Պ. Նուպար իշխանն: Սակայն երբ իրաւունքի և արդարութեան համար կռուողներն յաղթեցին, Բրեննոս

իւր երկաթի սուրն նժարի մէջը նետեց, չ'աօաց՝ վայ յաղթուողին. այլ աւելի դժնէն, մեռիր որ ապրիմ: Հայն խելակորոյս մնաց. այն ժամանակ միայն զգաց իւր ցաւերն և դիտեց յուսահատ աչքով իւր սև աւերակներն, յիշեց դառնագին սրտով իւր նահատակաց ծխացող արիւններն:

Իրաւունքի և Արդարութեան տաճարի հոյակապ դռներն փակուեցան իրենց երեսին, անո՞ր համար արդեօք որ Հայ ժողովուրդը միայն ոռոսական դաշնակից բանակին մէջ հարիւր յիսուն հազարով կռուեցաւ. անո՞ր համար որ Թուրքիոյ հայերն չուզեցին դաւաճանել մարդկութեան դատին, յեղափոխութիւն յառաջ բերելով կովկասու ճակատի վրայ. անո՞ր համար որ Հայ կամաւորներն թէ արևելեան և թէ արևմտեան ճակատի վրայ հաւասար ուժով և քաջութեամբ կռուեցան գաղղիական Պռուսիաներու հետ. անո՞ր համար որ Ասորիներու պէս անտեղեակ չմնացին համաշխարհի պատերազմի վերջնական նպատակին, անիմաստ կերպով չվերաբերուեցան իրաւունքի և արդարութեան պայքարին. կամ վերջապէս անո՞ր համար որ

իւկո—Սլաւներու պէս երեք տարի արիւն-
նախում սուիններն չցցեցին դաշնակից-
ներու սրտերուն մէջ։ Թող ներուին Հայուն
այդ վնասներն։ Նահատակ ազգի մը դառ-
նամորմոք խոկումներն են որ անկամս
մտքէն կը բղխեն, երբ զինադադար կըն-
քուելուն և վերջնական յաղթութեան հա-
մար, Հայկական Պատուիրակութիւնն իւր
փառաբանական և շնորհաւորական հեռա-
գիրներուն զաղջ պատասխանները կ'ընդ-
ունէր Հանրապետութեան և Նախարարա-
կան Խորհրդի նախագահէն։ Անոնց բո-
վանդակութիւնն էր թէ՛ Գաղղիա կը հրա-
ժարէր մեզի վերաբերմամբ « ճնշուածներու
պաշտպանութեան փառքէն » Հայն արա-
գիլին պէս յուսախար կը հեռանար իբրև
մեղապարտ։ Գաղղիական դրամատէրերու
շահերն միացած Բիսմարքի Բոմբերանիոյ
զինուորի փտած ոսկորներուն հետ, կը
սպառնան հաւասարապէս զՀայաստան
մատնել դարձել թուրքական ստրկու-
թեան. ապա թէ ոչ կը հանդուրժէին Զի-
նադադար կնքելուէն զկնի, որ հայկական
գաւառներու մէջ որ և իցէ ջարդի փորձ
ընէին թուրքերն, և դաշնակիցներն չգրա-
ւէին զթուրքիան, դրուած պայմանին հա-

մեմատ։ Հալէպ, Ատանայ և այլուր տեղի
ռնեցան ոչ թէ սպառնալիք, այլ բռնու-
թիւնը, արիւնհեղութիւնը, և մենք չէինք
սպասեր որ նաև կիսավայրենի ցեղեր,
մեր ջարդարարներու կազմակերպութեամբ,
խուժէին հայ արիւնով մաքրուած հողերն
սեփականելու, և պղծէին մեր նահատակնե-
րու նշխարներն և գերեզմանները։ Միթէ
քնքշաբար պիտի վարուէին Երիտասարդ
թուրքերու հետ, այն Վոսփորի Մարդ-
գազաններու հետ, որոնք թէ Գաղղիոյ և
թէ Անգլիոյ կողմէն դեռ 1915է ի վեր
կոչուեցան աւազակներ, մարդասպաններ,
և իբր իսկական խազմարար, ոճրագործ
քրէական դատապարտութեան արժանիներ.
մինչ այսօր ազատ հոս հոն ծպտեալ կը
թափառին խռովութիւն և նոր ջարդեր
յառաջ բերելու համար։ Եթէ Ֆոն Սան-
դէրան բռնուեցաւ, որովհետև գերմանացի
էր, աւելի դիւրաւ պիտի կալանաւոր-
ւէին Էնվէրը, Թալէաթն և անոնց ջոխրն,
որոնք դիպլոմատներու մատներու արան-
քէն կըցան պրծցնել մորթերնին և ա-
պաստանիլ Սանդէրսի հայրենիքն։ Կը սի-
րենք դեռ յուսալ, որ այսքան տխուր ե-
ղելութիւնը՝ նկրողամտադար թոյլ տրուե-

ցան գործուելու, մեծագոյն իմաստութեամբ մը, որոյ գաղտնիքն մեզի անյայտ է տակաւին: Իբր զքրիստոնեայ ազգաբնակութիւն ապահովագոյն պայմաններու մէջ պահելու նպատակով, չգրգռելու օրհասական գազաններն, մինչև սոսկավիթխար Տևտոններու հետ վերջացնեն հաշտութեան գործն: Մինչև պայծառ արևու երեալն՝ ճրագի լուսով մխիթարուինք, որ հեռու խաւարի միջէն մեզի համար կը պլլայ: Եւ յիւրաւի ազգային Պատուիրակութեան վերջին լուրերն աղօթարանը բացուելուն սըրտապնդումներն կը յաւելուն, հաւատքնիս կը զօրացնեն. ազգային ազատութեան արշալոյսն կը գուշակեն. դեռ ժամանակ մ'ալ գողգոթայի ճանապարհն պիտի գնանք, մինչև գայ ժամանակն երբ Մայր Հայաստանն իւր որդւոց բոսորաներկ վարդապսակ բարձերուն վրայ հանգչեցնէ գլուխն և ասէ. Երջանի՛կ եմ:

Թուրքն անզգայ է քաղաքակրթուելու:

Համոզուելու համար թէ Հայերն արժանի են ազատութեան, և թէ Թուրքերն պէտք արտաքսուին Հայաստանէն հետեւեալ ծա-

նօթ երկու կէտերու վրայ կը հրաւիրենք ընթերցողի ուշադրութիւնն:

Ա. Հայն անպայման սիրող է յառաջադիմութեան:

Բ. Թուրքը անպայման թշնամի քաղաքակրթութեան:

Անցեալի մէջ պատկերացած է մեր ցեղի տիպարն: Եւրոպացիք զմեզ կոչեր են յառաջաւոր Ասիոյ ամենաընդունակ տարրն և միացնող օղակ արեւելքի և արեւմուտքի միջև, քաղաքակրթութեան և լուսաւորութեան ռահվիրաներ: Հայ միտքն Յոյն — Հռովմէական շրջանի մէջ, գտնուեցաւ իբր իւր սեփական մթնոլորտի մէջ. անով պատրաստուեցաւ մեր Ոսկեդարն յորում հայ հանճարն մրցակից հանդիսացաւ հելլենականին:

Ապա դէմ առ դէմ Թուրքին՝ հինգ դար անընդհատ կռիւներէ և ջարդերէ վերջ, ի կարողութեան գտաւ տասնեակ հազաներու զոնդեր կազմել և կռուել յաղթական հայրենիքի և կրօնքի ազատութեան համար:

Նմանապէս անցեալի պատմութիւնը մեզ ցոյց կու տայ թէ՛ Մուսուլման աշխարհն, թշնամի է քրիստոնէութեան, որ է ասել լուսոյ Բանին, յառաջադիմութեան, զար-

գացման: Կա իւր երեւմանէն ի վեր, Յոյն-հռովմէական աշխարհի պատիժն և պատուհանն դարձաւ, իւր խաւարամիտ մոլեռանդութեամբ: Իսլամի վարդապետութիւնն՝ երբեմնի խաղաղ թաթարներնու բնազդն այնքան բթացուց, մինչև դարձան անընդունակ ամեն տեսակ զարգացման և քաղաքակրթութեան:

Քրիստոնէութիւնն նախ կոուեցաւ հին աշխարհի ամեն ազգերու հետ, զանոնք նուաճեց՝ ազնուացուց՝ լուսաւորեց: Ութերորդ և իններորդ դարերուն՝ գերման հեթանոս ազգերը խուժեցին կայսերութեան սահմաններէն ներս, սակայն քրիստոնէութիւնն շահեցաւ զանոնք և ընդունեց իւր զրկի մէջ: Եւրոպայի հիւսիսային ազգերն՝ Հռովմէական աշխարհի հետ կապուեցան աւետարանի սկզբունքներով: Իսկ երբ Մահմետական աշխարհն ողողեց հեղեղաբար քրիստոնեայ երկիրներն, չկարենալով զանոնք իւր մէջ ձուլել, սկսաւ ջարդել և ջնջել: Իսկ ուր քրիստոնէութիւնն ընդհակառակն ուժեղ գտնուեցաւ, ինչպէս ի Սպանիա, ուր մահմետականներն ժամանակ մը տիրապետեւր էին, անկարելի լինելով զանոնք քաղաքակրթել, ստիպուեցան ըստ իրենց

կարգին՝ ջարդել, զէնքով և բռնութեամբ իրենց երկիրներէն դուրս վտարել: Ասով Եւրոպայ կրցաւ խաղաղ կրթական գործն յառաջ վարել, զարգանալ և ուժեղանալ այն աստիճանի՝ մինչև որ թուրքն սկսաւ պատկառիլ, վախել և կասկածիլ իւր գոյութեան մասին:

Հասաւ հիմայ անոր ալ կարգն արտաքսուելու այն քրիստոնեայ երկիրներէն, ուր երբեմն քաղաքակրթութիւն, արուեստ, դպրութիւնք, գիտութիւնք գեղեցկապէս ծաղկած էին և հիմայ դարձեւր են խոպան անապատներ:

Ուիլսոնի ասածը, ո՛չ ազգերու ընկերակցութիւնն և ո՛չ հաստատուն խաղաղութիւն կրնայ յաջողիլ, քանի որ Դիւանագիտութիւնն դարձեալ կը հովանաւորէ թուրք տարրին, և անոր գերիշխանութեան տակ պիտի մնայ Հայն, քրիստոնեայն, զրկուած ազատութենէ և ամէն քաղաքացիական իրաւունքներէ. թուրքն թուրք պիտի մնայ, ռահեան, ռահեայ: Այդ բարբարոսներն պէտք է իսպառ արտաքսուին այն երկիրներէն որոնք սեփական են Հային, Յոյնին, Ասորոց, այն ատեն միայն Եւրոպայի Ազգերու միութիւնն իրակա-

նութիւն կրնայ դառնալ և խաղաղութիւնն հաստատուն հիմունքներու վրայ դրուած։ Պարիս ժողոված պետերն պէտք է իրաւունք և արդարութիւն լրիւ գործադրեն փոքր ազգերու նկատմամբ, որով հակասած չըլլան իրենց սկզբանց, պէտք է գիտենալ հիմայ գործածել այդ երկսայրի սուրն, ապա թէ ոչ իրենց ապագային կը վիրաւորուին, զղջումն շատ ուշ և անօգուտ կ'ըլլայ։ Իսլամ աշխարհը մօտ երեքհարիւր միլիոն, սպառնացող վտանգ մ'է. թանձր է այսօր երկրիս կեղևին պէս, սակայն կամաց կամաց կը ծծէ նոր ընկերվարական կամ բոլշևիկեան գաղափարներն և օր մը յանկարծ մեծ հրաբուխ մը կը պայթի ժողովականներու հայրենեաց զըլխուն. սոսկալի և վայրենի հուրն կրնայ ջնջել և հաւասարեցնել անոնց քաղաքակրթութիւնն ալ հին աշխարհի աւերակներուն։ Եզրիպտոսի շարժումներն նախազգակ մ'է զայրագոյն խժգժութեանց։

Պարիսու վեհաժողովի դիւանախօսերն իւրաքանչիւրն միայն իրենց ազգային շահերն պաշտպանեցին, իրենց հայրենիքի սահմաններն ապահովել ուզեցին. այս շահախնդրութեամբ՝ միայն Եւրոպացի փոքր

ազգերու դատը պաշտպանեցին. իսկ արևելեան փոքր ազգերու նկատմամբ նոյն սակարգութիւնը տեղի կ'ունենան ինչ որ 1914ի օգոստոսէն առաջ՝ գրուած էին թղթի կտորներու վրայ։ Իբրև թէ յառաջաւոր Սահան կարևորութիւն մը հունենայ Եւրոպայի ապահովութեան և խաղաղութեան համար։ Այն ազգութիւններն ալ ունին իրենց Ալգաս և Լորէն, Տրէնտօն և Տրիէստն։ Եթէ Ռիւսներն 14 կէտերն, Ազգերու ընկերակցութեան, և ազատօրէն տնօրինելու խօստումներն, այսօր չսկսին ի գործ դրուիլ, Իրաւունք և Արդարութիւն կուտած ճշմարտութիւնքն, նոյն արժէքն պիտի ունենան ինչ որ շնական սառնութեամբ ասաց Բեթման Հոլվէկ. « Դաշնագիրներն կը գրուին զտկարներն խաբելու համար »։ Կը սիրենք յուսալ որ Իրաւունք և Արդարութիւն պաշտպանողներն այդ նախատական քողով չծածկեն Համաշխարհի խաղաղութեան դաշինքներն։

Քանզի ոին ուրուականն դեռ կը սպառնայ։

Խաղաղութիւն կնքող Դաշնակից Պետութիւններն զբաղած իրենց բնական և

ռազմագիտական պաշտպանութեան կէտեր փնտռելու և միայն իրենց ազգի ազատու թիւնն ապահովելու, միւս կողմանէ անտես կ'առնեն Ազգերու ընկերակցութեան համար ալ փնտռելու բնական և ռազմագիտական պաշտպանութեան կէտն կամ թէ ասոնք ընդհանրութեան կեդրոնն:

Պէտք է մոռնալ թէ ինչպէս հին Հռովմայեցիք միայն, հիւսիսի ազգերու անընդհատ յարձակումներն կրելուն համար կոչեցին « Բովք մարդկութեան » . *Officina gentium*. նոյն հիւսիսի աշխարհն այսօր ևս սպառնալիք մ'է դաշնակից երկիրներուն: Իսկ այժմու Եւրոպան գործ ունի նաև բոլոր Ափրիկէի և Մեծն Ասիոյ հետ, յորս կը կռին և կը կոփուին անսպառ և անհատնում մարդկանց սերունդներ. ասոնք վաղը ահաւոր սպառնալիք և սարսափ կրնան ազդել Սաուդի և Ֆիլոմէի խնդիրներով զբաղողներուն և կրնան թիկունքէն հարուածել զԱլբիոնն որ ծովերու տիրապետութեամբ կը խնդայ: Հիւսիսի աշխարհներէն սկսած հարաւ և արևմուտք կիսալուսին մը կը կազմեն իննը հարիւր միլիոն ժողովուրդներէ, որոնք կրնան վաղը ասել Ասիան—ասիացոց ինչպէս Եւրոպան

Եւրոպացոց, ինչպէս Ամերիկան — ամերիկացոց. և ընդունուած սկզբունք մ'է: Այն ատեն Գերմանիան, այդ ահաւոր և անըսպառ կազմակերպող ոյժն՝ պիտի բարձրացնէ իւր երկաթի բռունցքն, ո՞վ պիտի եւրաշխաւորէ Գաղղիոյ իւր ազատութիւնն: Եւ կը հասնի այն վայրկեանը որ ամեն զինուոր ասէ. Ով կրնայ ազատիլ, թող ազատի: Այս դժբաղդ օրը երբէք մենք չենք կամենար Եւրոպային, վասն զի անոր անկումն, մահ է բոլոր արեւելքի փոքր քրիստոնեայ ազգերուն: Ասոր համար Նախախնամութիւնն, որ աներևոյթ ձեռքով կը վարէ աշխարհիս տեսչութիւնն, բնական և անմատչելի երկիր մը, ռազմագիտական ամէն յարմարութիւններով, հաստատեր է, Հայաստանի բարձրաւանդակն, չորս ծովերու մէջ տեղն, և շուրջ պաշարեր է անառիկ պատնէշներով, բարձրաբերձ լեռանց շղթայներով, խորանդունդ ձորերով, սրընթաց գետերով, և ուղեղ սառեցնող ցրտով և ձիւնով: Նա է բնական Դղեակ մը անպարտելի, և պէտք է վերակազմել և զինել: Անյաղթելի ընելու համար պէտք է Թոռք տարրէն մաքրել, որ ինչպէս ըսինք անընդունակ է քա-

դաքալըթութեան: Թուրքացած Հայերն և Յոյներն կը խոստանան վերադառնալ իւրենց քրիստոնէական կրօնքին, երբ ուժեղ քրիստոնեայ Պետութիւն մը պաշտպանէ ընդ միշտ, Թուրքի երկիւղէն և վրէժխընդրութենէն: Պէտք է դաշնակիցներն օգնեն տնտեսապէս փնտսուած և խորտակուած հայերու վերադարձին ի հայրենիս. երկիրը պէտք ունի շինութեան: Եւրոպան իւր իսկ տնտեսական, քաղաքական և ռազմական շահերու համար պէտք է Հայաստանը իւր նախկին սահմաններու մէջ նորոգէ, այդ Դղեակի դռներն բանալով ծովերու վրայ, ուսկից ի հարկին կարենայ մուտ և ել ունենալ:

Հայ ցեղի անսպառ կենսունակութիւնն:

Անհիմն է անոնց երկիւղն որ՝ երեք կամ չորս միլիոն հայն՝ կը համարին գազանակուր ըլլալ Մեծ Հայաստանի անմարդաբընակ երկրի մէջ. անոնք չեն գիտեր հայ ցեղի աճելու հաշիւն: Հայի թշնամիներն և զրպարտողներն մինչև ցարդ ներկայացուցեր են Հայ ազգը՝ վաճառական, վաշխառու, խանութպան: Թուրքի բարեկամ-

ներն կազմած են այդ ազգագրական աշխարհագիրն, թեթևեցեալ մեր ջարդարարներու ոճիրներն. Պիէր Լօթի, զարտուղութիւն չի կազմեր: Մինչդեռ Հայ ազգն 90% երկրագործ է և իւր հողի մէջ ցանած սերմին պէս, ինքն ալ բեղմնաւոր է: Տուէք իրեն խաղաղ կեանք և հող, ապահովեցէք անոր կեանքն և պատիւն, զինքն ու ստացուածքն, և կը տեսնաք՝ է որ երեսնաւոր, է որ վաթսնաւոր կ'աճին և կը բազմանան: Մինչև ցարդ՝ Հայաստանի բարեկեցիկ ընտանիքներէն շատերն, մէկ տան և յարկի տակ, ապրած են երեսուն, քառասուն և վաթսուն հոգիք: Նահապետական կենցաղն իւր գեղեցկութեամբ Հայ վառարաններու շուրջն կը փայլի:

Դեռ ևս անցեալ դարու սկիզբներն, ռուսական տերապետութեան տակ, հազիւ տասնեակ հազար Հայ կար հոն, ուր այժմ գրաւած է Այրարատեան Հանրապետութիւնն, 1830ին երկու մեծ գաղթականութիւնք եկան. Պարսկաստանէն՝ 40 հազար, իսկ Կարինէն՝ 60 հազար, ասով Հայոց թիւն հասաւ, եթէ չեմ սխալիր, մօտաւորապէս հարիւր հազարի: Արդ հազիւ մի դարու ընթացքի մէջ արդէն 1914 զի-

նուորակոչին, Հայ ազգաբնակիւթիւնն 1,800,000ի կը հասնէր: Այս համեմատութեամբ եթէ այսօր Հայաստանն ամբողջ տրուի երեք միլիոն հայերու, մի դար յետոյ մօտ 25 միլիոն պատկառելի թիւ մը պիտի կազմեն, կրկնապատկուելով 25 տարին անգամ մը: Երբ ուրեմն հարկն ստիպէ զէնքի զիմել բարբարոսներու յարձակումներու դէմ, մարդասէր Եւրոպան իւր պատրաստած Գղեկի մէջ պիտի ունենայ կազմ և պատրաստ երկու միլիոն և կէս այնպիսի զինուորներ, որոց նախափորձն առին Կովկասեան և Հարարայի ճակատներու վրայ:

Պէտք է Մոռնալ:

Հայաստանը կապեց Եւրոպայի հետ Աղեքսանդր Մեծն. յունական զարգացումն պատուաստուեցաւ հայ մտքի վրայ, և դարձաւ քաղաքակրթութեան յառաջամարտիկը արիական ազնիւ ցեղերուն: Հոովմայեցիք ամրապնդեցին Հայոց բարեկամութիւնն, Օգոստոս և Գերմանիկոս դաշնակից հրատարակեցին զՀայերն. միայն զարտուղութիւն կազմեցին Բիւզանդական

կայսերը, որոնք բաժնեցին և տկարացուցին զՀայաստան, որով աղէտալի եղաւ ոչ միայն մեզի, այլ իրենց և բոլոր մարդկութեան: Աթէնքի և Հռովմի փառքի ժառանգներն պէտքէ այդ դաշն վերանորոգեն: «Թուրքի տէրութիւնն՝ դաւաճան գերադրապէս բռնակալական, վայրենի, բարբարոս, գազանաբարոյ, մարդկութեան յաւիտենանական նախատինք, անհամեմատ աւելի ատելի քան անոնց դաշնակից Բօշերն, Բարսարունքն, որոց նմանն չի յիշեր պատմութիւն, ԱՆՈՒՂՂԵԼԻ է, ԶՆՋԵԼՈՒ է» գոռացին Գաղղիական և Անգլիական Պետետերն և լրագիրներն երբոր Թուրքն իրենց դէմ պատերազմի մտաւ, զրաւեց ստացուածները, ապականեց դպրոցները, պղծեց եկեղեցիները, կալանաւորեց ազատ քաղաքացիները, սովամահ տանջեց և ըսպանեց գերիները. և այլն և այլն: Պէտք է ուրեմն հետեիլ Սպանիոյ օրինակին և դուրս վարել զանոնք քրիստոնէից երկիրներէն: Ուրիշ միջոց չկայ քաղցկեղ մարմինն ողջնցնելու, սրագործութեան պէտք է զիմել: Այս է միակ միջոցը վերջնականապէս լուծելու Արեւելեան հարցը:

Հասած է վճռական ժամն:

Օ՞ն անդր ի բաց հայկեան հողոյ հընկայագանց
 [Եւ սըրբոց՝
 Ի բաց ջուրի չըւառական թուրքասերիցն պըղ-
 [Տող.

Դաշաք մեր մերժեսցեն զոսկրոտին անգամ,
 Արիւնք վըկայից զճապաղիսն անժամ.
 Ոտն ընդ դիս տոռնեալ դարձցին ի փախուստ,
 Մատնակուրծք ընդ Հայս հայեսցին հեռուստ:

Թող չվախենան թուրքասէր դրամա-
 տէրերն և շահագործողներն՝ մտաւորա-
 պէս և հոգեպէս և բարոյապէս անանկա-
 ցած թուրքերու անհետանալէն: Հինգ մի-
 լիառ պարտքի շահեր վճարողներն եղած
 են Հայերն և Յոյներն. դարձեալ պարարտ
 կաթ և իւղ մատակարարել կը խոստա-
 նան նոյն ճարտար և ճարպիկ վաճառա-
 կաններն, եթէ Պարսիսու վեհաժողովն Հայե-
 րուն և Յոյներուն հաստատէ և յանձնէ
 իրենց բնաշխարհն, պատմական և ազգա-
 զրական հայրենիքն Ազատ և Անկախ:

Դա պիտի լինի իսկապէս իրաւունքի
 և Արդարութեան գլուխ գործոցն և Դաշ-
 նակից չորս մեծ ազգերու, մեծ յաղթա-
 նակի փառքի պսակին լուսաճաճանչ ա-
 կունքներէն մին:

45000

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL2118998

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL2118995

I

2029

I

2030